

15571
შ

რუსალეთის ყოფილი საქართველო
და

ქართველ მაკმალიანთა ნაწილი

ლაჟისტანი

ისტორიულს და ეთნოგრაფიულს მხრით.

პირველი წიგნი.

აღწერილი და გამოცემული ზაქარია ჭიჭინაძისგან.

თბილისი
1927

მსკალათის უფრო სპაროველეს ჯ მართველ მკვლევანთ ნაწილი

ლოჯისტანი

ისტორიულის და ეთნოგრაფიულის მხრით

პირველი წიგნი.

აღწერილი და გამოცემული ზაქარია ჭიჭინაძისგან.

შ. 2017 - 2893/0

თბილისი
1927

ა. კ. წ. დ. ა. სტამბა, შექ. № 956.

მაგვლტი 1248 - ტირაჟი 1000

ლაზისტანი.

ბიზანტიის ძველი მეისტორიენი, გეოგრაფნი და მათ შორის ქრისტეს წინეთ VII საუკ. ჰეროდოტე და რომის ისტორიკოსები და მათ შორის იუსტინე მეისტორიე: ლაზებს, კოლხებს და ქართველები ხშირათ მოიხსენებენ. ისინი ამოწმებენ, რომ კოლხები ლაზები არიან ქართველის ტომისანი და ის ადგილებიც, სადაც ეს ხალხი სცხოვრობს, მაგ. პონტოს და კაპიდოკიას, ეს ადგილებიც არის მათი სამკვადრებელი ბინა, მათი ქვეყანა, დღეს საქართველო და სამეგრელო.

ამავე აზრისანი არიან ქართველთ მსწავლულნი და მეისტორიე და მათ შორის დავ. ჩუბინაშვილი, დიმ. ბაქრაძე, ნიკ. გამრიკელი, პეტრე ჭარია, ს. ბარათაშვილი, პროფესორი ნიკო მარრი და ამისი „იაფეტური მეთოდი“ სომ ნათელს ჰფენს ამ კმთხეებს და ასაბუთებს მარრი ქართველთ მსწავლულთა მოწმობით.

ლაზებისა და კოლხების მოსვლა საქართველოში ეკუთვნის ქრისტეს დაბადების ოთხი ათასი წლას წინათ. პირველი წყება, რომ მოსულა ქართველების და დასახლებულან საქართველოში, ეს ყოფილა იქ, სადაც შემდეგ ეწოდა მას პონტო და კაპადოკია.

მთელი ეს მიდამოები პირველათ ქართველის ტომით მოფენილა და გავსილა, ვინმე მესხის მოწმობით, თვით ერივანიც, ე. ი. ერევანშიაც ქართველები დასახლებულან, რომელსაც ქართულად **ერ-მრავალი** სწოდებია, არარატის მთის მახლობლივაც ქართველები დასახლებულან, ამიტომ უწოდებიათ მისთვისაც ქართული სახელი **არ-არათი**, ესე იგი არ ასასვლელი, აქედამ წარმოსდგა არარატი. ესევე ითქმის ნახევანზედ, რომელსაც იმ დროს ქართველებისგან ნარჩევანი ეწოდა. ამ სიტყვიდან წარმოსდგა ნახევანი.

ეგვიპტიდან ამ პირველათ მოსულს ქართველებს თავიანთ სახელებათ აქ უხმარიათ, სულ თავიანთი ეგვიპტური სახელები, მაგალითებრ, კოლხი არის ეგვიპტური სახელი. ასევე ლაზი, ჭენეთი (და არა ჭანეთი) „სვენეთი“ და არა სენეთი. ჭანი რომ ძველათ „ჭენეთი“ იყო, ამას ასაბუთებს ნ. მარრიც, რაც მას სომხურის წყაროებიდან მოჰყავს და სომხურათ ჭანებს—ჭენი ეწოდებო თურმე, რაც, რასაკვირველია, ქართულს „ჭენეთს“ უახლოვდება და რომ ეს ასეა

და ნამდვილი არის, ამას ასაბუთებს თვით ვანის ლურსმობრივი ნაშთების აღმოჩენა და მისი ქართულად ცნობა მსწავლულებისაგან.

მერე ამ ადგილებიდან გაფენილა ლაზების, კოლხების და მეგრელების რიცხვი და იგინი მოჰფენიან შავი ზღვის ნაპირებს. რკინის პალომდე (ტრაპიზონი) დაწყებული აწინდელ აფხაზეთის საზღვრამდე, მაშინ თურმე ამ ქართველებსაც თავიანთი პირველყოფილ ეგვიპტური სახელები ეწოდებოდათ, მაგალითებრ, „მერგელი“ და არა შეგრელი; „აფსარი“, და არა აფხაზი და სხვები.

ძველ მწერალთა ცნობით, დასაბუთებულთა, რომ ლაზი, კოლხი, ჭენეთი, სვენეთი, მეგრელი და აფხაზი არის ქართველის ტომის ნაწილი და ყველა ამათი ენა და ანბანიც არის ქართული.

ეს რომ ცხადია და ჭეშმარიტი, ამ გარემოების უძველეს დროის უცხო ტომთა მწერალთა და ქართველ მწავლულთ გარდა, ევროპის უახლოეს დროის მწავლულნიც მოგვითხრობენ და ასეთებს შორის ორენტალისტი დუბოა დე მომპრე, ლენორმანი, ლანგლოო, მასპერო და ბევრნიც სხვანი პირდაპირ ასახელებენ, რომ ლაზები, კოლხები და სხვანი არიან ქართველი ტომისანი.

ვგონებ, ეს საკმარისი უნდა იქმნეს ლაზებისათვის. ამასვე ასვე გვასწავლის ბროკ გაუზიდა მისი „ენციკლოპედიური სიტყვის კონები“, სადაც ლაზები და კოლხები ქართველის ტომის მონათესავეთ არის აღიარებული. ამიტომ ლაზებმა უნდა იწამონ უაღრესათ, რომ ისინი ქართველი ტომისანი არიან და არა თურქისა და ქურთის ტომისანი, როგორც ეს მათში იქმნა ოსმალთაგან დაწყებული იმ დღემდე, რაც საქართველო დაუძღურდა და ოსმალეთმა ლაზისტანი საქართველოს ჩამოჰგლიჯა. ლაზთა და კოლხელების გადაგვარების საქმეს ხელი შეუწყო დიდათ იმ გარემოებამ, რომ ოსმალეთმა ლაზისტანი ჩამოგლიჯა საქართველოს 1580 წ. და ამის მეორე, ანუ 1600 წ. ლაზებს ისლამთან დაუწყეს დაკავშირება და 50 წლის განმავლობაში მთელი ლაზისტანი ისლამს დაუკავშირეს.

ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ ივანე ნათლის მცემელის ეკლესიის ბიბლიოთეკაში დაცულ ძველ „მისიონარული დღიური“ მოწმობს, რომ იმ დროს, ლაზების ისლამთან დაკავშირების დროს, ლაზთაგანს ბევრს მიუღია კათოლიკობა და მით გადურჩენია თავი გათათრებისაგან. ასეთ ლაზების სადღეისოთ სულ გასომხებულ არიან ენით და იგინი იწოდებიან სომეხ-კათოლიკეთა. ამის მაგალითია, რომ სომეხ-კათოლიკებში დღესაც მოიპოებიან მრავლათ ისეთი სომეხ-კათოლიკენი, რომელთაც გვარათ ლაზიანი და ჭანიანი ეწოდება.

ამიტომ ვალდებულნი არიან ლაზები, რომ კარგათ შეიტყონ და შეიგნონ ის გარემოება, რომ იგინი არიან ქართველის ერის მღვდემისანი, რომ მათი სამშობლო არის საქართველო, მათი დედაენა არის ქართული ენის მამათმთავარი და მათი დედა ენის ანბანიც არას ქართული ანბანი და არა თურქული და არაბული ანბანი, როგორც ამას უქადაგებდენ მათ ოსმალნი და უმტკიცებდენ, რაც არის მტკნარი სიცრუე და სიყალბე ოსმალის სასულიერო წოდებისა.

ასეთის ოსტატურის ქადაგებით ოსმალთა ისლამის ხოჯებმა და მოლებმა დიდათ აენეს ჩვენს ტომს, მათ ქართველ მაჰმადიანებსაც ასევე ჩაუნერგეს და დაარწმუნეს, რომ თქვენ თათრის ტომისანი ხართო და ამიტომაც მოხდა, რომ საჯხე-საათაბაგოში 24 ნაწილმა დაკარგა ქართული ენა და დღეს მხოლოდ ექვს ნაწილში ქართულად ლაპარაკობენ თავის დედა ენას.

დანარჩენ ადგილებში ყველგან მოსპეს ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთა შორის. ლაზებსაც ასევე უყვეს ისლამის დაკავშირების საშუალებით. აი რა შესძლეს მათ. ლაზებს მთლად ვერ დაავიწყებინეს მათ ლაზური ენა, იგი მათ შეაძულეს სასტიკათ, შეძულებასთან შეაშინეს კიდევ ამის ხმარებისთვის. ამიტომ ლაზებში ლაზურს ენას აღარ ხმარობდენ. ეს იყო ზოგი შიშით და ზოგს ლაზსაც რცხვენოდა ლაზური ენის ხმარება და მითომ არა ხმარობდა მას.

დღეს კი დრო შეიცვალა და ლაზებმა ოსმალის სასულიერო წოდების ეშმაკობა კარგათ შეიტყეს, იგინი მიხვდენ იმ გარემოებას, რომ ისინი არც ოსმალნი არიან და არც თურქები, არც ქურთები. მათ შეიტყეს თავის ვინაობის ამბავი და მათ დღეს აღარ რცხვენინანთ მის, რომ იგინი ლაზები არიან და არც მისი ეშინიანთ, რომ მათ ლაზურათ ილაპარაკონ.

მადლობა განგებას, რომ ძლიერსათ მათ და შეიგნეს თავიანთი ვალი და თქალები გაახილეს. იმედია, რომ ეს შეგნება მათში უფრო წინ წავა მის საშუალებით მათ გადაგვარების და დაკარგვის საქმესაც ძირი მოეთხრება, რაც მათთვის იქნება ქებული და დიდებული.

ლაზები ნიჭით ქართველ მაჰმადიანებს არ ჩამორჩებიან. ამათი ნიჭი ძველათგანვე ცნობილია. ლაზებ-მეგრელების შესახებ მთელი მწერლობა არსებობს. ამის საფუძვლათ დავასახელებთ მარტო ერთს წიგნს, მაგალითად, ბარონ უსლარის ისტორიულს გამოკვლევას ლაზებ-მეგრელთა შესახებ (ყაზანი, 1891 წ.).

ეს ღირსება და გარემოება იმის საფუძველია, რომ ოსმალეთმა

ლაზებს ძველათვე მიაქცია დიდი ყურადღება და ისლამთან დაკავშირების შემდეგ, ლაზებს დაუწყეს გადაგვარება და მოსპობა. ოსმალთა თავიანთ ბარბაროსობით და ველურობით შესძლეს ეს. ლაზები გადააკეუეს სრულიად, მათში აღმოკვეთეს ყოველივე, დაამხეს მათში მათი ვინაობის ყოველივე ცნებიერება და ვინაობის ხსოვნა.

ლაზებში უარჰყვეს ლაზური ენა. ამას გარდა ლაზებს შეაძულეს ქართული ენა, ქართული წერა-კითხვა, მეგრელების და ქართველების ნათესაობა. ამას გარდა ყალბის ლაპარაკით ლაზებს აუწყეს, რომ თქვენი ანბანი არის არაბული და არა ქართულიო. ასეთის ბოროტებით ოსმალთა შესძლეს და ლაზებში დათესეს ყოველივე ბოროტება. იგინი დაამხეს სასტიკათ, აღმოკვეთეს გულიდგან ყოველივე ნათელი ნაციონალური ცნებიერების მიხვედრა და მის მაგიერ მათ ჩაუნერგეს თურქოფილობა, კინალამ გაათურქეს და გააქურთეს, ლაზები დღეს ქურთებს ჰგვანან.

მიუხედავად ასეთის გადაგვარების და გათახსირების, მაინც ლაზებს შეუნარჩუნებიათ თავიანთი ვინაობის ხსოვნა. მკითხველს სიამოვნებით უნდა ვაცნობოთ შემდეგი გარემოება, რომელიც არ იქნება უმნიშვნელო: ამ დღეებში ბათუმში მე ვნახე რამდენიმე ლაზი; ერთი მათში თავისუფლათ მოლაპარაკე ქართულს ენით.

გაცნობის შემდეგ ამათ უთხარი ლაზების ნათესაობის ცნობები ქართველებს და მეგრელებთან. ამათ ეს ამბავი დიდათ მოეწონათ, მაღლობა მითხრეს და დამავალეს შემდეგი პირობა: „ეგ წიგნები ქართულს ენაზედ რომ დაბეჭდოთ, მის შემდეგ მოახერხეთ და ოსმალურ ენაზედაც დაბეჭდეთ, რომ ჩვენმა ხალხმაც გაიგოს, რომ ჩვენ ქართველ-მეგრელების ნათესავები ვართ და არა თურქებისა და ქურთებისა. ამ საქმეში ფულით ჩვენ დაგეხმარებითო, თორემ ოსმალეებმა ჩვენ ისე გადაგვქმნეს, რომ ჩვენ ჩავგინერგეს ის ყალბი ცნობები, რომ თქვენ თურქები ხართ, თქვენი ანბანიც არაბულია და არა ქართულიო“.

დიდის გულმოდგინებით დამავალეს და მთხოვეს კიდევ შემდეგი კითხვები: თუ შეიძლება შეგვატყობინეთ, თუ როცა ოსმალნი მოსულან ლაზისტანში, მაშინ როგორ მოხდა ეს რომ ჩვენ და მეგრელები ერთმანეთს დავცილებივართ, ოსმალეებს ჩვენ გამოურეკივართ აქეთ, თუ მეგრელები გაურეკივართ იქით? ამის გაგება დიდათ გვინდა ჩვენ და იმედი გვაქვს, რომ ამ დავალებას შეგვისრულდებოთ მობრძანდებით ზღენსას და გვიამბებთ ამ ამბავს?

დღეს ლაზებმა უკვე შეიტყეს, რომ იგინი მეგრელ-ქართველ-

ბის ნათესავები არიან და ამათი ანბანის წიგნიც არის ქართული და არა არაბული.

ამ ამბავს ვენის გაზეთის საშუალებით ქართულ პრესას და საზოგადოებას ვაუწყებ და თან მათ გავახსენებთ იმ გარემოებას, რომ ამ გარემოებით და დაკითხვით იგანი თავიანთის მორალურის, ანუ ზნეობითის ვალდებულებით შეხვდნენ. სხვა მეტი ლაპარაკი აქ საჭირო არ გახლავთ.

ლაზისტან-ქანეთი ოსმალეთმა დაიპყრო 1582 წ. მცირე ხნის შემდეგ, ოსმალებმა მათ დაუწყეს ისლამთან დაკავშირება. საქმი ისე მოაწყეს, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნის დამდეგს, ლაზების ნახევარი უკვე ისლამს აღიარებდა.

მცირე ხნის შემდეგ ლაზებში არაბულ და ოსმალურ ენის კარგათ მცოდნე ხოჯები და მოლებიც გაჩნდნენ.

1627 წ. ოსმალეთში სამცხე-საათაბაგოც დაიკავა, ათაბაგებს ავტონომია მისცა და მთელი ეს ვრცელი კუთხე ოსმალეთის სახელმწიფოს საკუთრებად ჩარიცხა.

მთელი ეს კუთხე 24 სანჯათ და ოთხს საფაშალიკოთ გამოაცხადა. უფროსად დანიშნეს ახალციხის ფაშა, რომელიც იწოდებოდა ვალი-ფაშათ ანუ მთავარ მარტებლათ მთელი სამცხე-საათაბაგოსი. ახალციხის პირველი ფაშა გახლდათ ათაბეგი ბექა ჯაყელი. ამ ათაბეგმა კონსტანტინეპოლში ისლამი იწამა 1625 წ. სახელათ ამას უწოდეს საფარა.

1640 წლებში, ოსმალთა ქართველებს ისლამთან დაუწყეს დაკავშირება. ამისთვის ოსმალთს მთავრობას მოუწია ქართულ ენის მცოდნე სასულიერო პირები ანუ მოლები და ხოჯები, რომელთაც უნდა გაეგრძელებინათ ისლამი ქართველებში. ამ დროს სასულიერო წოდება ისლამის ცოდნაში ისე მომზადებული აღმოჩნდა, რომ მათ იკისრეს ქართველებში ისლამის გავრცელება.

ლაზებმა ამით ისლამის გავრცელებას ქართველებში დიდი სამსახური გაუწიეს. ლაზები თუმცა ისლამს დაუკავშირდნენ, მაგრამ იგინი ქართულს ენას და წერა-კითხვას მაინც არ ივიწყებენ. ქართული ანბანის ცოდნა მათში 1840 წლებამდის არსებობდა და იგი თავისუფლათ იხმარებოდა ლაზთა ოჯახებში. ამის დამამტკიცებელი საბუთია შემდეგი გარემოება.

1860 წ. ელი ფაშა თავდგირიძემ ცოლათ შეირთო ლაზელი ბეგის შაინ ოღლის ქალი დინდინი. როცა ქობულეთში მოიყვანეს ეს ქალი, ამ დროს ეს აღმოჩნდა ქართული ენის და წერა-კითხვას მცო-

დნე. ამ ქალმა ილაპარაკა, რომ მე ქართული წერა-კითხვა ლაზისტანში ვისწავლეო.

ძველის-ძველათ, ლაზისტან-ქანეთი იწოდებოდა ეგრისთაჲც. ქრისტეს წინეთ ფარნაოხ ქართველთ მეფემ ლაზისტანი გაანთავისუფლა ბიზანტიელთ ფლობისაგან. მაშინ ფარნავაზ მეფემ მთელი ლაზისტანი გაყო ორს საერისთავოდ და მასთან იგი დააკავშირა ეგრისთან. ამ სახით მაშინ მთელი ლაზისტანი გადაბმული იყო საქართველოსთან და შავზღვის ნაპირას ტრაპიზონიდან დაწყებული აფხაზეუამდის სულ მეგრელ-ლაზები სცხოვრობდნენ. ეს ხალხი წარმოდგენდა ერთ ტომის სხეულს და ერთს მეგრულ-ლაზურ ერთეულ შტოს.

ქრისტეს დაბადების მეორე საუკუნეს, ლაზისტანი ისევ ბიზანტიამ დაიპყრო. მათ ხელქვეშ დარჩნენ კარგახანს.

მეხუთე საუკუნეში ვახტანგ გორგასლანმა კვლად დაიპყრო ლაზისტანი და იგი დაკავშირებულ იქმნა საქართველოს სამეფოსთან. მეფემ ლაზისტანს თავის მართველად ლაზთაგან ერისთავი დაუდგინა. ვახტანგის ძლიერება ბიზანტიელთ შეიშურეს, ამიტომ ბერძენთა იმპერატორმა ერეკლემ იმეცადინა და ლაზისტანი ისევ ჩამოგლიჯა საქართველოს. ქართველთა მსგავსათ, იმპერატორმა ერეკლემ ლაზისტანში დასვა მართველად ლაზელი მოწინავე კაცი.

რამდენიმე ხნის შემდეგ იმპერატორს ლაზები აეშალნენ. ამათ აუწყეს, რომ ჩვენ ქართული ცხოვრების წესები უნდა გვქონდესო, მართველად გინდ. ბიზანტიელი იყოს ჩვენშიო. იმპერატორი თანახმა გახდა ამის. ლაზებს დაუბრუნა ქართული ცხოვრების წესები, ვახტანგ მეფის მიერ დადგენილი კანონები და მართველად კი დაადგინა ბიზანტიელი. ასე და ამ გვარად დამშვიდებულ ლაზისტანი ბიზანტიელთა ხელში დარჩა კარგა ხანს. ბაგრატიონთა გამეფების და გამძლავრების დღეჲდე კი ლაზისტანი ისევ დაკავშირებულ იქმნა საქართველოსთან. ბაგრატიონებმა ლაზები, მეგრელები, აფხაზები და სვანები ერთ აკენის შვილებად ჩათვალეს და ერთ საერისთავოთაჲც დანიშნეს.

ლაზელ-მეგრელების შესახებ ზეპირი ამბავი.

ლიგანის მურღულის ხეობაში და სხვაგანაც, ქართველ მაჰმადიანებთა შორის, ლაზებზე დაშთენილია ბევრნაირი გარდმოცემანი. ასეთ გარდმოცემას ერთი ვარიანტი დიშ. ბაქრაძესაც მოჰყავს თავის

მოგზაურობაში, რომელიც რუსულად ცალკე ტომად დაიბეჭდა პეტერბურგს, 1875 წელს სახელდობრ „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურია-აქარაში“.

აქ მეც მოვიყვან სოგ-ზოგ ცნობებს, რაც ნაამბობია თვით ლახელ მოხუცებულ ხოჯიებისგან 1895 წელს. ეს ამბებზე ძველის-ძველთაგანვე არის მათში დარჩენილი ზეპირ.

ლაზები, ქანები და მეგრელები ერთნი ვყოფილვართ, აფხაზეთის შემდეგ მთელი შავი ზღვის ნაპირები სულ ლაზებით და მეგრელებით ყოფილა დასახლებული. აქეთ იმ ხალხს გარდა სხვა ტომის ხალხს არა ჰქონდა ადგილი და ცხოვრება, მარტოდ ლაზები და მეგრელები ყოფილან. მაშინ თურმე მთელი ამ ხალხის ქვეყანა გაიყოფებოდა სამ ნაწილად: ერთ ნაწილს ეწოდება ლაზისტანი, მეორეს — ქანეთი, მესამეს — სამეგრელო.

სამივე ამ ს ხელწოდების ხალხის ენა ყოფილა ერთი — ლაზური, ანუ მეგრული, რომელი ენაც მაშინ გავრცელეაული იყო მთელ შავი სღვის ნაპირებზედ. ეს ენა ლაზებს გარდა მაშინ, თურმე ქართველებსაც კარგათ ესმოდათ. ყოველი ლაზი თავისუფლათ ელაპარაკებოდა იმერელს, ქართველს და სხვებსაც. რადგანაც ამათაც ესმოდათ თურმე მაშინ ჩვენი ენა, ამისთვის ძველი კაცები იტყოდნენ შემდეგს: „ჩვენი ხალხი ქართველებთან ისე ხშირად გადადიოდნენ, ისეთი ხშირი მისვლა-მოსვლა და კავშირი ჰქონდათ, რადგანაც ლაზური ენა ქართველებსაც კარგათ ესმოდათ. ლაზებმაც იცოდნენ ქართული და ძველათ თურმე ამ ორივე ხალხში თითქმის ყველა სიტყვები ერთნაირად იხმარებოდა, მიტომ ესმოდათ ყველაფერი ერთმანეთის. მერე კი როცა დავშლილვართ, როცა გავცალკევებულვართ, მაშინ სიტყვებიც გაყოფილა, გადასხვაფერებულან და ამიტომ ერთმანეთი მიგვივიწყეთა და სიტყვების გაგებაც ველარ შეგეძლებია, ერთმანეთი დაგვიწყებია, ამ გარემოებას სიტყვების დავიწყებაც მოჰყოლია თან.“

მეორე ზეპირი ამბავი.

(მარადიდის ნაწილის უფროსის მოხუც ახმედ ეფენდი ხალვაშისაგან ნაამბობი).

ახმედ ეფენდი გონიერი კაცი იყო, შეგნებული ქართველი და საქართველოს ზეპირ ამბებიც ერთობ ბევრი იცოდა. საქართველოს გარემოების გამო მას გული დარდით ჰქონდა საესე ყოველთვის მწუ-

ხარებით ლაპარაკობდა. ერთხელ კავკასიონის მთების ანუ მყინვარის ამბავი მკითხა. მეც უამბე ყოველივე სამხედრო გზის ამბავი. იგი შეწყუბდა და მერე თქვა:

— აბა ჩვენი უბედურება ეს არის, იქით ასეთი მთის სიმაგრენი, აქეთ კიდევ ასეთი სიმაგრენი და განა ეს ქვეყანა უნდა დაცემულიყო და გაყოფილიყოს, მაგრამ რას ვიქმთ, ყველა ეს სულ ჩვენი ოჯახის არევამ ქნა.

სამწუხაროდ, ამ პირის ბიოგრაფია დღემდე ვერ დავსწერე და დავბეჭდე. ეს კაცი დიდი მოტრფიალე იყო საქართველოს აღორძინების და ქართველ მაჰმადიანთა გათვითცნობიერების. მარადიდში მაშინ ამან ქართული სკოლაც გახსნა, მაგრამ სკოლა მალე დაიკეტა, რადგანაც მასწავლებელი რუსი იყო და ქართული ენა არ იცოდა, რაც მიზეზი გახდა სკოლის დაკეტვისა. ამას ზედ ისიც დაერთო, რომ მასწავლებელი ლოთიცი იყო, არაყი ბოჭკით ედგა სკოლაში. ამის ამბავს ქვევით მოგახსენებთ. ეხლა ისევ ახმედ ხალვაშის ზეპირ ამბავს მოვიყვანთ ლაზისტანის შესახებ.

სამწუხაროდ, ერთ დროს ლაზებს და მეგრელებს რაღაც მიზეზებით ქართული ენა დაავიწყდათ. ამის მიზეზები მგონი ის ყოფილა, რომ ლაზელ ხელოსნებს ქართლსა და იქერეთში მგზავრობა მოუსპიათ, სამუშაოთ იქიდან აღარ მიდიოდნენ თურმე და თვით ჩვენშიაც კი აღარ გადმოდიოდნენ, მაგალითად, აჭარასა და ლივანში. ამიტომაც დროის განმავლობის წყალობით ერთმანეთის ენაც მივიწყებიათ ისე, რომ ერთმანერთისა აღარაფერი ესმოდათ.

ამ გარემოებისთვის ქართველ მეფეებს ყურადღება მიუქცევიათ იმ ადგილებიდან, სადაც დღეს გურია გახლავთ და მის კიდებზედ ზღვის ნაპირების და ამ ადგილების სოფლები, ყველა იქიდან ლაზები და მეგრელები აუყრიათ, ისინი იმერეთში გადაუსახლებიათ და მათ მაგიერ მათ ალაგას დაუსახლებიათ ქართველები და ქართულად მოლაპარაკე ურიები და ამით სურვებიათ რომ სამეგრელო-ლაზისტანში ქართული ენა ისევ განახლებულაყოს და მოფენილიყოს, რომ ამ ენის გაგება ლაზებს, მეგრელებს და ქართველებს ისევე შესძლებოდათ. ეს როგორც მათში ძველის-ძველად იყო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ესეთი ენის შეერთება ვეღარ მომხდარა და ლაზები და ქანები მეგრელებს მთლად მოსწყვეტიან.

მერე რა მომხდარა კიდევ? დაახლოების და მეგობრობის მაგიერ ერთმანეთს მტრათაც გადაჰკიდებიან და მით თვისი მტრები კი გაუხარებიათ. ასე მოხდება იქ, სადაც ოჯახის შვილები აირევიან და

ოჯახური საქმეც წახდება, თორემ ეს რომ არ მომხდარიყო, მაშინ საქართველოს ვერავინ ვერას დააკლებდა, ვერც სპარსნი და არც სხვებს ჩაუფარდებოდა ეს ქვეყანა და ხალხი. ასე იტყოდნენ ჩვენში ძველი კაცები ამის შესახებ.

ძველათ ყველამ იცოდა ზებიო, რომ ლაზი, ქანი, მეგრელი და ქართველი, ერთი ძმები არიან, ერთი დედამისი შეილნი და ერთი უნის ხალხიო. დღეს ეს ასე აღარ გახლავთო.

ისტორიული გარდმოცემა.

არის ასეთი ისტორიული გარდმოცემა: ლაზელ-ქანელ-მეგრელები სცხოვრობდნენ შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებში და სოფლებში. ჟამთა ვითარების წყალობით ლაზებ-ქანებ-მეგრელებს დაავიწყდათ ქართული ენის ხმარება და იგინი გადასხვაფერდნენ ქართულის ენისაგან. ამ გარემოებას ქართველმა მეფეებმა ყურადღება მიაქციეს. ლაზელ და მეგრელთა ადგილებიდან ერთი ნაწილი ამ ხალხისა აჰყარეს და ქართლისა, იმერეთისა და კახეთის სოფლებში დაჰვანტეს და მათ მაგიერ, სახელდობრ, გურიას და ამის მოსაზღვრე სოფლებში მოიყვანეს ქართულად მოლაპარაკე ურიები და ესენი დაასახლეს, რომ ეგები ამათის დახმარებით ისეე მოხდეს ენის გაერთიანებაო, მაგრამ ესეთი ენის შეერთება ველარ მოხდაო.

ძველათ ქართველი მეფენი აფხაზეთის და ლაზელ-მეგრელთა მეფეებთაც იწოდებოდნენ. ასეთია მაგალითად აფხაზ-ლაზელ-მეგრელთ და სვანთა შემდეგი მეფენი: ლეონ მეფე, მოკვდა 806 წელში, თეოდორე მეფე, მოკვდა 846 წ., გიორგი მეფე, მოკვდა 876 წ. იოანე მეფე, მოკვდა 890 წ. ადარანაზე მეფე, მოკვდა 896 წ., ბაგრატი, ძე დიმიტრი მეფის, 906 წ., კოსტანტინე მეფე, ძე ბაგრატის, მოკვდა 921 წ., გიორგი, ძე კოსტანტინე მეფისა, მოკვდა 984 წ., ლეონ მეფე, მოკვდა 956 წ., დიმიტრი მეფე, მოკვდა 979 წ. ამ მეფის სიკვდილით გათავდა აფხაზ-ლაზელ-მეგრელ მეფეთა წოდება

მეათე საუკუნის შემდეგ, რაკი ლაზისტანის მეფეთ წოდებულნი თეოდორე უსინათლოს შემდეგ, თვით ლაზისტანიც შემოერთდა საქართველოსთან, მას შემდეგ. იგი ნელ-ნელა ზემო ქართლთან ერთად ძლიერდებოდა და წარმატებას ეძლეოდა. მეთორმეტე საუკუნეში ლაზისტანმა საქართველოს მეფეების დახმარებით დიდს სიმადლეს მიაღწია, სწავლა-განათლება აქ ერთობ დაწინაურდა, ამას გარდა ისედაც ხელოსან ლაზებს ქართველთა მეფენი უფრო ახალისებდნენ

სახელოსნოთ, ასევე ხელს უწყობდნენ მევენახეობას ანუ ბალოსნობას და სხვათა ბევოს საკუთარ სამეურნეო საქმეებს. ქართველ მეფეთა მოქმედებამ ეს ერი სამაგალითოდ გახადა მთელს მესოპოტამიას, ანუ ძველ კაპადოკიას. ამიტომაც მთელი ამ კუთხის მცხოვრები ბიზანტიელნიც სულ ლაზისტანის ქართველთა მფარველობის ქვეშ შემოდიოდნენ.

მიტომაც კეთილგონიერმა თამარ მეფემ განიძრახა მთელი მესოპოტამიის, ანუ კაპადოკიის და ლაზისტან-ჭანეთის განთავისუფლება და საკუთარი მათი სახელმწიფოს დაარსება. დედოფლის განძრახვას ბიზანტიელთაც დიდის სიხარულით შეხედეს და ბევრის თათბირებსს და მოწყობის შემდეგ გონიერმა თამარ მეფემ დააფუძნა ბიზანტიის იმპერიის ნაწილი, ტრაპიზონს სამეფო, ანუ ბიზანტიის მეორე. ანუ ტრაპიზონის სახელწოდების მექონი იმპერია მეორე. ამ გარემოებამ ბიზანტიელთა და ქართველთ შორის დიდი ერთობის ხიდი გადო.

ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების შემდეგ, მთელს ლაზისტანსა და კაპადოკიაში ქართველთა ხელოვნება ხელშეუხებელი დარჩა და შეუზღუდავი. მაგალითებრ, სადაც კი ქართველთა რიცხვი სცხოვრობდა და ქართველი ერის სოფლები იყო, იქ ქართველებს ჰყვანდათ თავიანთი სოფლის მეთაურებათ ქართველები და ეს ქართველნი განაგებდნენ სოფლის საქმეებს ქართული ენით. ეკლესიები ქართველთ საკუთრებათ ჰქონდად და წირვა-ლოცვაც ქართულ ენაზედ იყო და არა ბერძნულათ. სასწავლებელში ასწავლიდნენ როგორც ქართულს ისე ბიზანტიურს და სხვა ენებს და მწერლობას.

მთელ კუთხეში სასულიერო წოდების დამცველათ იყვნენ ქართველი ეპისკოპოსნი და უფროსი მღვდელ-მთავარი, რომელიც სცხოვრობდა ტრაპიზონს და სახელად „ეპისკოპოსი ზემო ქართლისა“ ეწოდებოდა. სასულიერო გამგეობაში ყველგან იხმარებოდა ქართული ენა და სადაც ბერძენთა რიცხვი დიდი იყო, იქ ბერძნული ენა მეფობდა. მეთორმეტე საუკუნიდან ტრაპიზონს ჰქონდა ჩამდვილი ქართლი სახე. აქაურობა საკსე იყო ქართველთა ვაჭრებით, ხელოსნებით, მექარხნეებით, მუშებით და სხვა მშრომელებით, ყველა ამათში ქართული ენა სუფევდა.

მთელი საქართველოს სავაჭრო ყური ქალაქი, ეს ტრაპიზონი გახლდათ. ამიტომაც მთელ ქართველთა სავაჭრო და საქარხნო სამრეწველო ძალა აქ, ამ ტრაპიზონში იდგამდა ფეხს და მაგრდებოდა. შენიშნულია, რომ მეთორმეტე საუკუნის ბოლოს, ტრაპიზონში თავი

მოაკრიბეს ვაჭარ ქართველ ებრაელთა დიდმა რიცხვმა. ესენი აქ დასახლდნენ ერთს ქუჩაზედ. გააჩაღეს ვაჭრობა და დაწინაურდნენ.

ტრაპიზონში ებრაელებმა დაიჭირეს ერთი დიდი კუთხე, გააშენეს სახლები, სავაჭრო დუქნები და სხვა. მაშინ ქართველი ურიები ქართულ ენას ხმარობდნენ, რადგანაც ივინი ჩამომავლობით ქართველნი იყვნენ და მაშინ მათ ეწოდებოდათ „მოსეს რჯულის თანამიმდევარნი“, რაც ნიშნავდა ისეთ ქართველებს, რომელთაც მოსეს რჯული ეჭირათ ყველა ამათ. მათი დედა ენათ იყო ქართული და ამათგან ამიტომაც მთელ ტრაპიზონას კუთხეებში ქართულმა ენამაც მკაფიოდ იწყო გამაგრება. შემდეგ საუკუნოებში ტრაპიზონი იყო შესანიშნავ სავაჭრო ქალაქი, სადაც ქართველთა რიცხვი დიდი იყო.

ბიზანტიის დამხობის შემდეგ (1452 წ.) რაკი ოსმალთა სლავიანთა სამეფოებია მთლად დაიპყრეს და კოსტანტინეპოლში ფეხი გაიმაგრეს, მის შემდეგ ივინი ტრაპიზონისკენ გადმოვიდნენ და ბრძოლა დაიწყეს. აქ ტრაპიზონის ბრძოლამ 150 წელს გასტანა, ბოლოს მაინც დაიპყრეს ტრაპიზონის სამეფო, მოიშალა ტრაპიზონის იმპერია, უმეტესი ნაწილი ადგილების კი საქართველოს სამეფოს და სამთავროს მოეკედლა, ოსმალოებს მარტოდ ტრაპიზონი ეკავათ. მერე კი ანუ 1520 წ. ტრაპიზონი დამ სხვა ადგილებიც დაიკავეს, მაგრამ იგიც მაინც ცოტა ხანს დარჩა, ლაზებმა ოსმალონი ტრაპიზონიდან გარეკეს, გააძიეს.

ოსმალოებმა ტრაპიზონი 1580 წელს მესამეთ აიღეს. ამის შემდეგ კი აქ ფეხი გაიმაგრეს და ისლამსაც დაუწყეს ლაზებში ვრცელება. 1627 წ. რაკი ოსმალთა სამცხე-საათაბაგო მთლად დაიმორჩილეს, მას მერე მთელი ლაზისტანის ადგილებიც სამცხითურთ ოსმალეთის სამფლებელთ დარჩა. მის მერე კი ტრაპიზონს და მთელს ლაზასტანშიაც ქართველების ყოველისფერვა იწყო შემცირება და მოსპობა.

მეჩვიდმეტე საუკუნის გასვლამდის ტრაპიზონში მოისპო ქართველთა ყოველისფერი ძალოვნება, მოისპო ქართველთ შორის სჯული, მას მიჰყვა ქართული ენის დაკარგვა, მოისპო ტრაპიზონში ქართველ ვაჭართა რიცხვი. ხელოსნების და თვით მოხელეების, ამეების მოსპობას მოჰყვა, აგრეთვე მოსპობა სავლდელოებისაც და მოკლე დროის განმავლობაში ტრაპიზონში მოისპო ქართული საყდრები და ქართველი სამღვდელოება და თვით ქართლას სახელის მექონი ეპისკოპოსის კათედრაც. ქართველების ყოველივე ვაჭრა ტრაპიზონში.

ქართველთა გვერდით ბერძენთა სურვილი მაინცა და მაინც

ისე არ ისპობოდა, როგორც ქართველების, თუქცა ბერძნებიც დიდს დევნაში იყვნენ ჩავარდნილნი. ტრაპიზონში ქართველი ეპისკოპოსის კათედრაზე ბერძნებმა დასვეს ბერძნის ეპისკოპოსი და სახელათ მას უწოდეს „ეპისკოპოსი ხალთისა“, „ეპისკოპოსი ქართლის“. სიტყვა „ქართლი“ ბერძნულათ ასე გამოდისო. ასე მიაშვეს ტრაპიზონელ ბერძნებმა.

ტრაპიზონის ვილაეთში და თვით ამ ქალაქშიაც სცხოვრობენ მრავლად ისეთი ქართველნიც, რომელთა ჟამთა ვითარების წყალობით ქართული ენა დაუკარგავთ და იგინი დღეს ბერძნულათ ლაპარაკობენ, თუმცა ლაპარაკის დროს კი, იგინი თავს ქართველებათ სთვლიან. ასეთებს ბევრს დღემდე შერჩენილი აქვთ თვით ქართული გვარებიც და სხვა ასეთი გვაროვნული ცნობანიც. ასეთების რიცხვი ტრაპიზონს და მის თემში ასა ათასზე მეტი იქნებაო. აქ ქართველებას დიდმა ნაწილმა დაჰკარგა ქართული ენა, მუსულმან ქართველებმა ოსმალური ენა შეითვისეს და გაოსმალდნენ და ქრისტიან ქართველებმა შეითვისეს ბერძნული ენა და გაბერძნდნენ. ასეთ ქართველთა რიცხვს ტრაპიზონში კაცი ადვილათ ჰპოვებს, მათი აქ მთელი უბნებია, იგინი უკეთესათ მისდევენ ვაჭრობას, ანუ ალებ-მიცემობას და ხელოსნობას. ნამეტურ ქართველ ებრაელთა, რომელთა რიცხვიც ტრაპიზონში 500 კომლზედ მეტი იყო ძველადგანვე.

რაკი ლაზისტანს უბედურება ეწსია, მასში მცხოვრები ქართველნიც დიდს დევნას მიეცნენ, ბევრი ბრძოლის შემდეგ, ქართველ ლაზების უმეტესობა ისლამს დაუკავშირდა, ზოგი დარჩა ქრისტიანად, მიეკედლნენ ბერძნებს და მათის დახმარებით დაიცეს თავი, ხოლო სამემრისოდ კი მათაც ეწვიათ ეროვნული უბედურება და როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა დაკარგეს და ქართულის მაგიერ ოსმალური შეითვისა, ისევე მართმადიდებელ ქრისტიანთ დარჩენილ ქართველებმა, ბერძენთა ზეგავლენით დაჰკარგეს ქართული ენა და დღეს იგინი ბერძნულათ ლაპარაკობენ ტრაპიზონს და მასთან მთელ ვილაეთში.

ერთი ნაწილი ქართველებისა დაუკავშირდა კათოლიკის სარწმუნეობას, ლათინის წესის რიგს და მათი რიცხვი იმოდენი გაზღდათ, რომ რომის ტახტმა ამ ქართველ კათოლიკეთათვის ტრაპიზონში მეჩვიდმეტე საუკუნეში ეკლესია და სკოლა გახსნეს. ეს ეკლესია დღესაც არსებობს ტრაპიზონში და იგი „ქართველ კათოლიკეთა ტაძრათ“ იწოდება. ამ ეკლესიას აქვს მდიდარი სამკითხველო, სადაც მრავლად არის დაცული სხვა და სხვა ისტორიული ცნობები, რო-

შელნიც შეკრებილი და დაცულია ქართველ ლათინის წესრიგის პატრებისაგან. დღეს კი ტრაპიზონში ეს ქართველ კათოლიკენიც ეროვნულად დაკარგულები არიან, იგინი დღეს სომხურ ენაზედ ლაპარაკობენ.

ერთი ნაწილი დევნილი ქართველებისა დაუკავშირდა გრიგორიანობას. მათი რიცხვი ტრაპიზონის ვილაეთში საკმარისი უნდა იყოს და თვით გამაჰმადიანებულ იამშილებიც, რომელთაც ზოგნი სომხის გვარისად სთვლიან ამ ემშილებს, თვით ამათშიაც კი მრავლად უნდა გახლდნენ ქართველ გვარის ვასომანებული ქართველები, რომელთაც უამთა მითარების წყალობით ქართული ენა დაჰკარგეს და დღეს სომხურათ ლაპარაკობენ, იგინივე იწოდებიან ემშილებათ.

ესე თუ ისე ლაზისტანში, საითაც კი ქართველებმა ფეხი გადადგეს და რომელიმე რჯულს შეუერთდენ, ყველგან დაჰკარგეს მათ ქართული ენა, გადაგვარდნენ და თავიანთ ქვეყნის წინაშეც ეროვნულად დაიკარგნენ. ტრაპიზონში და მასთან მთელს ვილაიეთში დარჩნენ მხოლოდ ქართველი ებრაელები: ასეთების რიცხვი ტრაპიზონში 500 კომლი იყო მეჩვიდმეტე საუკუნეშა და მთელს ვილაიეთშიაც კი 1000 მოსახლეზედ მეტი. ებრაელებმა ტრაპიზონში, რადგანაც ერთს კუთხეში სცხოვრობდენ, შეინახეს ქართული ენა, ტრაპიზონის გარეშე კი, რომელ ებრაელებიც კი სოფლებში გაფანტულნი სცხოვრობდნენ, იქ დაჰკარგეს ქართული ენა და ოსმალური შეითვისეს. ტრაპიზონის იმ კუთხეს, სადაც ქართველთ ებრაელნი სცხოვრობდნენ, მთელ მხარეს ოსმალურად „ქაროველ კუთხე“ ეწოდება.

ქართველ ებრაელთა წყალობით მთელს ტრაპიზონში, ქართული ენა დაცული იყო და ვაქარ ებრაელთაკან მთელს ქალაქში ისმოდა ქართული სატყუები. ერთის სიტყვით, აქაც ებრაელნი ისე იცავდნენ ქართულ ენას, როგორც მათ დაიცეს ქართული ენა, მესხეთსა და ჯავახეთში და ნამეტნავად ახალციხეს. 1840 წლის შემდეგ კი, რაღაც მიზეზების გამო, ტრაპიზონიდან ქართველ ებრაელებმა აქეთ-იქით გასვლა იწყეს ვაჭრობის საქმეთა გამო, რაკი ტრაპიზონში ამათი რაცხვი დაიქსაქსა, ქართული ენაც შეიჭრა ტრაპიზონში და მთლად მოისპო ქართული ენის ხმარება მთელ ქალაქში, მინამდის კი ვიდრე ებრაელნი ერთად სცხოვრობდნენ, მინამ ტრაპიზონში ქართული ენა მკვდრად არსებობდა და კაცი ადვილად ნახავდა ამ ენის მცოდნე კაცს ტრაპიზონის ქუჩებშიაც კი.

ის გარემოება, რომ ებრაელნი ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდნენ, ტრაპიზონში ეს ყველა ტომის კაცმა კარგათ იცოდა.

ტრაპიზონში ქართველ ვაჭართა ორი ქარვასლა არსებობდა 1839 წლებამდის. ტრაპიზონში სავაჭროთ გადადიოდნენ ახალციხელთა ვაჭრები და იქ ისადგურებდნენ კარგახანს. ამ ქალაქებში ყიდულობდნენ ფორთოხალს, ლიმონს, ზეთის ხილს, ლედვს, თაფლს, წმ. სანთელს, რომელიც იმერეთსა და ქართლში გადმოძქონდათ გასასყიდათ. ეს სავაჭრო ქარვასლები მოისპო 1840 წლების შემდეგ, ვინაიდან აქ საქართველოს ვაჭრებმაც ამოიკვეთეს ფეხი.

ვიციით, რომ ტრაპიზონში იყო ერთი დიდი სახლი, საქართველოს შეფეების საკუთრება, სადაც ისადგურებდნენ ხოლმე ქართველთა მეფენი, ბატონიშვილები და სხვადასხვა მოგზაურნიც, რომელნიც სტამბოლში მოგზაურობდნენ ხოლმე საქართველოდან. ეს სახლი ისეთი ფართო ყოფილა, რომ სამასს კაცს იტევდა თურმე.

ამ საკითხის შესახებ აი რა მიაშობო 100 წლის მოხუცმა ხუსეან ქამჯარაძემ, ქართველმა მაჰმადიანმა, გონიერმა კაცმა, ქობულეთელმა. აქ ეს სიტყვა-სიტყვით მომყავს: ჩვენ, ბატონო, იმ დროს ვიყავ კარ დელეჟანდი. როცა სოლომონ იმერეთის მეფე ქობულეთში ჩაბრძანდა, მაშინ მე ქობულეთის ბეგიებმა სოლომონ მეფე ტრაპიზონს გაისტუმრეს. ბეგიებმა სამასი კაცი გააყოლას ტრაპიზონამდის, მეც იმ კაცებში ვერიე, მეფე ტრაპიზონში მიბრძანდა, ჩვენც მასთან ჩამოვხტით მის საკუთარ სახლში, დიდი სასახლე იყო, ამისთვის იტყოდნენ, რომ ის სახლი ქართველ ხელმწიფეების და ფადიშაპების იყოვო. ამიტომ სოლომონ ბატონიც იქ ჩამოხტა. ჩვენ სამ დღეს დავისვენეთ. მეფემ საჩუქარი გვიბოძა და მეოუხე დღეს სახლში გამოგვისტუმრა.

ტრაპიზონში მეჩვიდმეტე საუკუნის ნახევარში კათოლიკე ბერებმა ააშენეს კარგი ეკლესია, ეკლესიის გვერდით გააკეთეს მოგზაურთა სადგომი სასახლბ და მასთანვე სამკითხველო და საეკლესიო არქივი. საქართველოს გარეშე, ოსმალეთში ეს ადგილი იყო მეორე, მაგრამ პირველ ბინათ სადგური კათოლიკის ბერების და მისიონერების. საქართველოში მოგზაური მისიონერება უსათუოთ აქ ბინადგებოდნენ ხოლმე. ევროპიდან მოგზაურნიც ზღვით ტრაპიზონში გადმოხტებოდნენ და აქ ისადგურებდნენ. ასევე საქართველოდან წასულები პირველად ტრაპიზონში ჩამოხტებოდნენ, მერე აქედან ოსმალეთიბ სხვა და სხვა ქალაქებს გაემგზავრებოდნენ.

საქართველოს კათოლიკეთა მისიონერების ბინა ტრაპიზონი ჯახდა. რასაც კი მისიონერები რამე ცნობებს სწერდნენ საქართველოს შესახებ, ამ მასალების თითო ასლს, ანუ პირს, ამ ტრაპიზონის

მისიონერთა არქივში ჰგზავნიდნენ შესანახავად. თავის დროზე ამ არქივში საქართველოს შესახებ იმდენი მასალები მოგროვდა, რომ აქ მისიონერები ამ მასალებით თავისუფლად გაიცნობდნენ ხოლმე საქართველოს.

1752 წ. ამ არქივში გადაიტანეს ტფილისიდან დიდძალი ისტორიული მასალები და წიგნები. ეს ცნობებიც „მისიონერების დღიურიდან“ არის ამოკრეფილი.

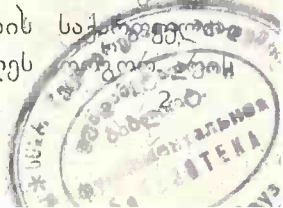
1780 წ. ახალციხიდან გადაიტანეს ყველა ისტორიული მასალები, რაც კი მანამდე დაცულ იყო ივანე ნათლისმცემელის ეკლესიის არქივსა და სამკითხველოში.

1795 წ. გორიდან გადაიტანეს სხვა და სხვა ისტორიული წერილები საქართველოს შესახებ.

1800 წ. გადაიტანეს ყველა ისტორიული ცნობები, რაც კი არსებობდა და ინახებოდა ტბილისში. სხვა და სხვა დროსაც გადაუტანიათ ხოლმე მათ, რომლის ცნობებაც ჩვენ არა გვაქვს. ვიცით კიდევ ისეთი მაგალითებიც, რომ საქართველოს შესახებ წიგნები და მასალები საქართველოდან ტრაპიზონში გაიტანეს შემდეგ ლათინის პატრებმა.

1752 წ. თბილისიდან გადაიტანეს ბევრი წიგნები და მასალები პატრმა ჯერმინემ. 1786 წ. პატრმა შავრომ, პატრმა ნიკოლამ, პატრმა ფილიპე პირველმა 1795 წ. ახალციხის თემიდან მთლად გადაზიდეს 1829 წ. ასე რომ 1830 წ. ტრაპიზონის არქივი ცნობილი იყო როგორც ბინა საქართველოს ისტორიის მასალებისა. ტრაპიზონის საქართველოს ისტორიულ არქივს მიხ. თამარიშვილიც მოიხსენიებს ხშირად. 1860 წ. ტრაპიზონში მოვიდა მოგზაური მარენგო. აქ მოგზაურს ჰსურდა საქართველოს გაცნობა. ტრაპიზონში მან იმდენი მასალები ნახა საქართველოს შესახებ, რომ ტრაპიზონში დარჩა, საქართველოში აღარ დაბრუნდა და იქვე არძივის მასალებით და მისიონერთა ცნობებით დასწერა საქართველოს ისტორია ფრანგულ ენაზედ, რომელიც 1880 წ. პარიუში დაბეჭდა კიდევ გაზ. „მისიონ კათოლიკ“-ში და ცალკე წიგნაკათაც გამოსცა.

ამ მოგზაურ მისიონერ მარენგოს გარდა სხვა მისიონერებსაც ბევრჯველ დაუწერიათ საქართველოს შესახებ შინაარსიანი წერილები, რომლის მასალები ტრაპიზონის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიის სამკითხველოს არქივიდან ამოუკრებიან. ტრაპიზონის ქართული ისტორიული არქივის ცნობები 1860 წლებამდის საქართველოს შიაც ხშირად ისმოდა, მერე კი მისუსტდა და დღეს

ამ ისტორიული ქართული არქივის საქმე, ამის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით. ისკი ვიცით კარგათ, რომ ამ არქივში ბევრი ისეთი ძვირფასი მასალები იყო დაცული, რომელთა მოპოვებაც სხვაგან შეუძლებელი იყო, დიდი იშვიათი. ასეთია ისტორია ტრაპიზონის ქართული არქივისა.

ტრაპიზონის არქივის დაარსება კარგათ იქნა ცნობილი პაპის წინაშე. პაპის კონგრეგაცია, ტრაპიზონის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესია დანიშნეს თვის მისიონერთა და „პროპაგანდოს“ წევრთა შუაგულ შიდა ცენტრად. საქმე ისე მოეწყო, რომ ტრაპიზონის ქართველ კათოლსკეთა ეკლესიის წინამძღვარს დაევალა არქივის ზედამხედველობა და მასთან მოგზაურ მისიონერებისათვისაც დახმარებას და გემგის მიცემა, თუ მათ როგორ უნდა ემოკზავრნათ საქართველოში, ანუ აღმოსავლეთის ქვეყნებში.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ტრაპიზონის არქივს ჰქონდა ქართულად შედგენილი დაბეჭდილი რუკები, მასთან ჰქონდა სახელმძღვანელო სამოგზაურო წიგნები, ჰქონდათ ქართულ-იტალიურ, ქართულ-ფრანგულ და ქართულ-ოსმალური სახელმძღვანელო წიგნები და ენების შესასწავლი სახელმძღვანელოები.

რომიდან ტრაპიზონში მოდიოდნენ ძმანი დომინიკანელები, ძმანი ავგუსტინელები, ფრაციისკელები, თიათინელები, სხვა და სხვა ორდენის ძმანი იეზუიტები, ძმ. ლაზარისტები და ყველა ესენი ტრაპიზონის არქივის დახმარებით სწავლობდნენ ქართულ ენას და ისტორიას, ყველა ესენი საქართველოს ამ არქივის დახმარებით ეცნობოდნენ. ამ მისიონერებს ბევრი აქვთ ცნობები როგორც საქართველოს შესახებ, ასევე ლაზისტანის და ლაზების შესახებ, რომელ ცნობებსაც მის. თამარაშვილიც მრავლად ასახელებს.

ამ არქივის ცნობებიც მრავლად იყო აღნუსხული სხვა და სხვა მისიონარულ დღიურებში, რომელიც დაცულ იყო ახალციხის ივანე ნათლისმცემლის ეკლესიის არქივში. ამის ამბები პატრმა ჰავლე ყალაიჯოვმაც ბევრი რამ იცოდა. ამავე პირმა გაიგო ბევრი რამ ტრაპიზონის არქივის შესახებ და მისიონერ მარენგოსაგან დაწერილი საქართველოს ისტორია და წმ. ნანოს ცხოვრების შესახებაც ფრანგულ ენაზედ დაბეჭდილი მაჩვენა ამ პატივცემულმა პატრმა და ისიც გადმოცა, რომ წიგნები დაწერილია ტრაპიზონის ქართველთა კათოლიკეთა ეკლესიის არქივის მასალებიდან. ასეთი მდიდარია ტრაპიზონის ქართული არქივი.

ტრაპიზონის არქივში უცხოვრიათ მრავლათ და ხშირათ თვით

ქარველ გვარის კათოლიკის მღვდლებსაც, ამათვე დიდძალი მასალები უწერიათ ოსმალეთის საქართველოს შესახებ და აქ უტოვებიათ ყველა ეს მასალები. ქართველ კათოლიკებმა ტრაპიზონი გახადეს ისეთ ცენტრათ და ისეთ რეზიდენციათ მის გამო, რომ საქართველოში კათოლიკოს სომეხთაგან ხშირად ეძლეოდნენ დევნას, აოხრებას, წამებას და ტრაპიზონში კი მათ ხმას არავინ სცემდა. იქ ესენი თავისუფლათ სცხოვრობდნენ და მოქმედებდნებო.

ქართული ენით ლაზების გათავითცნობიერება.

ლაზისტანი ოსმალთ ბევრათ ადრე დაიპყრეს, ვინემ სამცხე-საათაბაგო. ჯერ სამცხე დაპყრობილი არ იყო, რომ ლაზისტანში უკვე ისლამი ვრცელდებოდა. მთელი ლაზისტანი გაიყოფებოდა ოთხ საეპისკოპოსოდ. მთავარი ეპისკოპოსი ტრაპიზონში იჯდა, ამათ ლაზებზედ დადი გავლენა ჰქონდათ, ხოლო ისლამის მქადაგებელს კი წინ ვერ უდგებოდნენ, ვინაიდან მათ ოსმალთ მთავრობაც მფარველობდა.

სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთმა დაიმორჩილა 1627 წელს. ამ დროს ლაზისტანში უკვე ისლამი საერთოდ იყო მოფენილი და გავრცელებული. ქართველთ გაჰაჰანდინების დროს, პირველად ხოჯებე და მოლები ჰყვანდათ მოშვებულად.

ლაზელმა ხოჯებმა ისლამის გავრცელების საქმეს მთელ სამცხე-საათაბაგოში დიდი ვალი დასდეს.

ასე და აქ გვარათ 50 წლის მერე სამცხე-საათაბაგოში ხოჯებათ სულ ლაზები იყვნენ, ქართველი ხოჯების ხსენება სულ არ იყო. მაგრამ ლაზების ცდიით სამცხე-საათაბაგოში 1650 წლებში უკვე ქართველი ხოჯებიც გაჩნდნენ.

ისლამში ლაზებმა გამოიჩინეს დიდი ფანატიზმი. ფანატიკობით ამათ გადააჭარბეს თვით ოსმალებს. მიზეზი ამისა ის იყო თურმე, რომ მუსლმანებში ოთხი სექტა ყოფილა, ერთი მეორეზედ უარესი. მეოთხე სექტა, რომელიც უფრო ფანატიკურია, სწორეთ ეს სექტა გაუფრცხვლებიათ ლაზებში, რომ ამით იგინი დიდი ფანატიკები გამოსულიყვნენ. ეს ასეც მოხდა. ლაზები და ქართველები ფანატიკობით ყველა მუსულმანებს სჭარბობენ.

ოსმალთ იმეცადინეს და ლაზები სასტიკათ მოწყვიტეს საქართველოს ნიადაგს, ქართველთ ერის ძალას, ქართულ ენას და ქართულ ანბანს, ქართულ ისტორიას, მწერლობას და სხვა ასეთებს. ოს-

მალთა სასულიერო წოდებამ ლაზები თითქმის გააველურეს. ამას გარდა ლაზები დაარწმუნეს შემდეგის ყალბი ცნობებით.

ლაზები და ქანები ქართველების ნათესავები არა ხართ. თქვენი ენა ლაზური ენა არის და არა ქართული; თქვენი წიგნი ქართული არ არის. თქვენ ესლა მუსულმანები ხართ, თქვენი სჯული ისლამის არის, ამიტომ თქვენი წიგნი არაბული უნდა იყოს და თქვენ უნდა ისწავლოთ თქვენი რჯულის ენა—არაბული და არა ქართული, ქართველთ თქვენთან კავშირი არა აქვთ; თქვენ ლაზები ხართ და არა ქართველები.

ასეთის ქადაგებით ლაზებში ამოვარდა ქართული ენა, ქართული მწიგნობრობა და მის მაგიერ გავრცელდა არაბული ანბანი და ოსმალური ენა. ეს დავიწყება ისე წავიდა წინ, რომ 18 საუკ. ლაზისტანში ქართული ენის მცოდნე სანთლით საძებარი გახდა. დავიწყებას თან ერთოდა ის გარემოებაც, რომ ისლამის სწავლის თანახმად ხოჯები ქართული ენის და წიგნის მტრობასაც წერგავდნენ და ქადაგებდნენ ქართული ენის წინააღმდეგ.

ქართული ენა იცოდნენ თითო-ოროლმა ისეთ ლაზებმა, რომლებიც ხელოსნობის გამო იმერეთში გადადიოდნენ სამუშაოდ, სამცხე-საათაბაგოს და საქართველოს სხვა ადგილებშიაც. ასეთებისგან გაიგონებდით ლაზისტანში ქართულ ენას, თორემ მთელი ლაზისტანი რომ დაგველოთ, ვერსად ქართულ სიტყვას ვერ გაიგონებდით.

საქმე ისე მოეწყო, რომ ფანატიკ მოღობის და ხოჯების დახმარებით ქართული ენა კი არა, თვით ლაზური ენაც მიეცა დევნას და დავიწყებას. ამის მაგალითია ის გარემოება, რომ ლაზისტანში, ბევრს ალაგას, ლაზებთ შორის ლაზური ენა დავიწყებულია; დაკარგული და მის მაგიერ ოსმალურს ენაზედ ლაპარაკობენ. მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგიდან, მთელს ლაზისტანში ამ ენას შიშის ხანა დაუდგა. თუმცა ლაზებმა ის კი იცოდნენ კარგათ, რომ ჩვენ ქართველების ნათესავნი ვართ და ჩვენი ანბანიც ქართული არისო.

ასეთი ცნობები მკვიდრათ იყო დაცული ლაზელ-ბეგებსა და ალებში, ანუ თავად-აზნაურებში. ამიტომაც ლაზებში ბევრს დიდებულით შორის, ქართული ანბანი 1840 წლებამდე თურმე კიდევ ისწავლებოდა. აი ამის მაგალითი: 1860 წ. ალი-ფაშა თავდგირიძემ ცოლათ შეირთო ლაზი თავადის შაინ-ოღლის ქალი დინდინ-ხანუმი. ეს ქალი რძლათ ქობულეთში მოიყვანეს. ამ დროს ამ ქალმა ქართული წერა-კითხვა იცოდა, რომელიც ლაზისტანში ესწავლა.

დიახ, ლაზელ ბეგებმა და ალებმა იცოდნენ ეს ამბები, რომ

ივინი ქართველთ მონათესავენი არიან და მათი ანბანიც ქართული იყო, ხოლო უმრავლესობამ კი არ იცოდა ესა. ამ ბოლო დროს კი, ანუ 1910 წლების შემდეგ ლაზელ ბეგებსა და ალებში ძველ გარდმოცემათა ცნობების გავრცელება დაუწყებია და ლაზებში ბევრი გაცოცხლებულან იმ გარემოებით, რომ ივინი ქართველის ტომის ნათესავენი არიან, შეუგნიათ ისიც, რომ მათი ანბანი ქართულია და არა არაბული.

ამის შეგნებისათვის მათში ქადაგება დაწყებულია და მოკლე დროის განმავლობაში ამ აზრის შეგნებას ბევრი პატივისმცემლებიც გასჩენია, რომელთაც ხმა მალლა უღიარებიათ, რომ ჩვენ ქართველების ნათესავეები ვართ და ჩვენი ენის ანბანიც ქართული ანბანი არისო. ასეთის ქადაგებით ბევრი აღფრთოვანებულია და ბოლოს აი რა მომხდარა:

ლაზისტანის ხოფას იქით, ამავე ქალაქის მახრის მცხოვრებთ შორის გავრცელებულა ის აზრები, რომ ჩვენი ენა და წიგნი ქართული არისო. ამიტომაც სოფ. აზოისლიარში მცხოვრებთ კოლექტიური თხოვნა გაუგზავნიათ მინისტრებთან და უთხოვნიათ ნებართვა მის შესახებ, რომ ჩვენ ნება მოგვეცეს ჩვენს სკოლებში ჩვენი ენის, გურჯული (ქართული), წიგნი ვასწავლოთ ჩვენს შვილებსაო.

ამ საქმის მეთაური ყოფილა ლაზი პატილი აშიყ ჰასან-ოღლი. მინისტრებს თხოვნა დიდის პატივისცემით მიუღიათ, ნებართვა მალე მიუციათ და ლაზებში ქართული ენის მცოდნე მასწავლებლები უნდა მიეხმოთ და ქართული სწავლა დაეწყოთ, მაგრამ ამ გარემოებას ომიანობამ შეუშალა ხელიო.

ასეთი ამბები გადმოგვცეს ლაზისტანიდან ჩამოსულ ლაზებმა და თან მათს სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა. მადლობას ვუძღვნით განგებას, რომ ჩვენ ძლივს მიეხვდით ჩვენს ვალდებულებასაო.

ოსმალეთის მთავრობამ, რაღაც ბოროტის მოსაზრებით, ლაზებს სასტიკათ დაუწყო დევნა 1810 წლების შემდეგ, ოსმალნი ლაზებს არც წინეთ აკლებდნენ დევნას, წინედაც სჩაგრავდნენ სასტიკათ, ხოლო 1810 წლიდან ეს შეწყობებო. ოსმალებმა ლაზებს უფრო გაუორკვეცეს ლაზების. დევნის უმთავრეს მიზეზებათ ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ლაზები ოსმალს ხალხს ნიჭიერებით უფრო სჯობდნენ, ყველა საქმეში ესენი აკარებდნენ, ნამეტურ მეზღვაურობაში, ამიტომაც მათო ეს შნო ოსმალთ შურდათ ძრეელ და ლაზებსაც ძრეელ სდევდენ.

ოსმალთა ბოროტების ცხადი შემდეგი გარემოება: 1919 წ.

ახმედ ფაშა ახალციხისა მიუსიეს ლაზებს და სასტიკათ ააკლებინეს, ამ ფაშამ დაწვა, დადაგა ლაზები და თითქმის მოლათ დაამხო შემდეგ ამის რა მოხდა კიდევ 1828 წ. რუსეთმა ახალციხე დაიმოჩილა. ამის შემდეგ ახალციხის სანჯაყის მუთესარიფი ტრაპიზონში გადიტანეს და ამით ლაზებსაც სახელმწიფო ტვირთი და გადასახადი უფრო მოუმატეს.

ლაზები ამ გარემოებას სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ, ოსმალის მთავრობას პროტესტი განუცხადეს და მუთესარიბის ბრძანებასაც არ ასრულებდნენ, ამიტომ ოსმალის მთავრობამ მუთესარიფის თანამდებობა და მისი მართვა-გამგეობა ტრაპიზონიდან ბათუმში გადმოიტანეს, ამით ლაზები კმაყოფილნი დარჩნენ, ხოლო ის წესები, რაც მუთესარიფმა დაამყარა ლაზებში იგი კი დარჩა ხელშეუხებლათ. მაგალითებრ 1829 წ. ლაზებს უკვე ედოთ ასეთი წესებით გარდასახადი: 1. „ტახშირი“, მამულის ხარჯი, ყოველი კომლი მოსავლის მეათედს უხდიდა მთავრობას, 2. ხარჯის ასაკრებათ სოფელს ჰყავს მუხთარი, 3. ხარჯი იყო „სალანი“ ამ ხარჯის ფული მოხელეების ჯამაგირში მიდიოდა, 4. ხარჯი იყო „რუსუმი“ ცხვარზედ, თხაზედ სულზედ ხუთი შაური, 5. ხარჯი იყო გერბის ქალაღდის გადასახადი და მამულების შესყიდვის, 6. ხარჯი იყო თამბაქოსი გზირ-იასაულების და სხვაც ასეფების.

ყველა ეს გადასახადები ხაზინაში შედიოდა. უნდა ითქვას, რომ ლაზებს ამ გადასახადის დროს, ოსმალთა მოხელენიც დიდათ სჩაგრავდნენ და აწუხებდნენ, გადასახადს მეტს ახდევინებდნენ და ამ მეტს თვით ითვისებდნენ, ამითი ასეთი უსამართლობა ლაზებმაც კარგათ იცოდნენ და ამიტომ იგინი მათ არ უთმენდნენ და მის გამო ხშირათ ხმა მალლა სძრახავდნენ, მოხელეებაც ლაზების ასეთ სამართლიან ძრახვას ვერ იტანდნენ და ამიტომაც წინააღმდეგ ხმარობდნენ ყოველ ნაირს ზომებს და შეწუხებდას. ითქმის, რომ ოსმალთ ლაზების გლეხკაცობა ძოიელ დაჯაბნელი ჰყვანდათ.

ბევრს ბოროტებას გარდა, ოსმალის მოხელენი ლაზურს ენასაც სასტიკათ უყურებდნენ და აშკარად სდევნიდნენ კიდევ. ლაზს ლაზური ენით სამართალში არ ალაპარაკებდნენ. 1829 წელს, მთელს ლაზისტანში 200,000 ათასი ყოფილა ოთივე სქესის, წინეთ კი მეტი ვოფილან 1803—1804 წ. ლაზების 300,000 ათასზედ მეტი ოსმალეთის მთავრობას აუყრია და თავის სახელწიფოში დაუფანტავს, ამის მიზეზებთა ის. რომ ლაზისტანში ლაზები ასე შემცირებულან. ამის შესახებ ცნობები კიდევ იყო ახალციხის ქართველ კაუოლიკეო ივანე

ნათლის მცემლას ეკლესიის არქივში. ეს ცნობები უწერიან ტრაპიზონის კათოლიკეთა ეკლესიის პატრებს, მერე ეს ცნობები მათ ახალციხეში გადმოუტანიათ, თუ ახალციხეში ყოფნის დროს უწერიან, ამისი ჩვენ არა ვიცით რა.

ესევე ცნობები მოწმობენ, რომ 1825 წ. ტრაპიზონში ლაზთა მცხოვრებთა რიცხვი 4,000 კომლი ყოფილა. ლაზებს გარდა ოსმალნიც ყოფილან, ხოლო ამათი რიცხვი მცირე ყოფილა ლაზებში მაშინ ტრაპიზონში 900 მოსახლე ყოფილან კათოლიკის სარწმუნოების, 1825 წლების შემდეგ იგინიც გაფანტულან ტრაპიზონიდან აქეთ-იქით. უმეტესი ნაწილი მათისა კონსტანტინოპოლს გადასახლებულან, მიზეზი ამისი ის იყო თურმე, რომ ოსმალის მთაზრობა ამ კათოლიკ ლაზებსაც დიდათ აწუხებდენ თურმე.

ეკლესიის გვერდით პატრებს სკოლაც ჰქონდათ, სადაც ლაზებს წერა-კითხვას ასწავლიდენ, ქრინტიან ლაზის ბავშვებთან ერთათ მუსულმან ლაზთა შვილებიც დადიოდენ სკოლაში, რომელნიც ნიჭიერთათ სწავლობდნენ თურმე. 1820 წლებში ლაზთაგან ორი კათოლიკის პატრიც ყოფილა ტრაპიზონში, რომელნიც რომში ყოფილან აღზდილი და ნასწავლ ნაკურთხნი.

ქრისტიან და მუსულმან ლაზებს ერთმანეთში დიდი სიყვარულიც ჰქონდათ და ერთობა, ამათ სიყვარულის და ერთობის მიზეზათ უხდებოდა ის გარემოება, რომ იგინი ლაზურათ ლაპარაკობდენ და იმიტომ ერთმანეთის პატივის ცემაც იცოდნენ. ოსმალნი თურმე ამათს ასეთ კავშირს შურით უმზერდენ და მიტომ მტრობდენ კიდევ მათ.

ლაზისტან-ჰანეთი (ჰანეთი).

ლაზისტანი ხშირათ ექვემდებარებოდა უცხო სახელმწიფოებს, მაგალითებრ იგი რამდენჯერმე ეკავათ რომაელებს, ბიზანტელთ, არაბებს და სხვათაც, რომელთა მფლობელობა იწყობა ძველის დროდამ. ამათი ფლობის შესახებ სხვა და სხვა ისტორიული ცნობებიც არის დარჩენილი, რომელთა გავლენა ლაზებზედ მძლავრათ ყოფილა გაფენილი და არც ამ დროს ყოფილან თვით ლაზები მხატენი და უძლურნი.

ლაზებს ისეთი ძლიერება ჰქონდათ შინაურს ცხოვრებაში, რომლისა გამო მათ თვით უცხოელთა გავლენის დროსაც კი დაუცავთ თავიანთი სულის ძლიერება და ნაციონალური ძალ-მომრეობა სხვათა წინაშეც.

რომაელთა მფლობელობის გარეშე ხშირათ ბიზანტიაც ჰფლობდა და ზოგნიც ამ კუთხის და ერის საქმე ისე იყო მოწყობილი, რომ იგი ხან ერთს სახელმწიფოს ემორჩილებდა, ხან მეორეს, მაგრამ ყოველთვის კი იგი რჩებოდა მძლავრათ და ნაციონალურ მხარეებთა სიმძლავრეს ხელშეუხებლათ იფარავდა, მას ვერცერთი მძლავრის სამეფო მონობით ვერ ამცირებდა, ვერ არყევდა ვერც მეორე და მესამე სახელმწიფო. რომი და ბიზანტია, ეს ორი ძველი კერა განათლები-სა, ძველი აკვანი ცივილიზაციის და კულტურის, ლაზების წინაშე რჩებოდა მხოლოდ ისტორიულს მაგალითად, თორემ მას რამე სამა-სწავლებლო გავლენა და მნიშვნელობა სულ არ ჰქონდათ, რადგანაც ლაზებს თუმც საქართველოსთან ერთად არ ჰქონდათ დიდი საომარ-ი და მის იარაღთა შემძლებლობა, მიტომ მის უქონლობის და სიმ-ციკრის გამო, უცხოელთაც ემორჩილებოდნენ, რადგანაც უცხონი ლა-ზებს სიმრავლით სჯობნიდნენ. ასეთი დაჯაბვნა იყო მხოლოდ მძლავ-რობით, რაც შეეხება სხვაფრივ გავლენას ესკი მცირედ იყო, რადგა-ნაც თვით ლაზები და მასთან მთელი ქართველი ერიც სულ, ძვე-ლის-ძველთაგანვე იყო დიდის კულტურით და ძველის განვითარე-ბით დაჯილდოვებული. ამას ასაბუთებს ცხადათ ის გარემოებაც, რომ ლაზებ-მეგრელებმა და სხვათა, ძველთაგანვე დღემდე მკვიდრათ შეინარჩუნეს თავიანთი სულის ძლიერება და თვითცნობიერება, იგი ვერავინ შეაჩუია თვინიერ ოსმალთა დესპოტაურის მახვილის და ფანატიზმის. ეს მოხდა ოსმალთა ბარბაროსობით და მკაცრის დეს-პოტიზმით.

ლაზისტანში მრავლად არის დამთენილი როგორც რომაელთა კვალი, ისევე ბიზანტიელთ და ებრაელთაც კი. ამ კუთხის მთა-ბარ-ში კაცი ხშირათ შეხვდება სხვა და სხვა ღირსშესაინშნავს ნაშთებს, სამახსოვრო ნივთებს და მიწაში დამარხულ ღირს სახსოვარ ფულებს. ლაზებმა მეხუთე საუკუნის შემდეგიდან მიიღეს მკვიდრო. კავშირი სა-ქართველოს სამეფო საქმეებში, ვახტანგ გორგასლიანის ძალით და-იმკვიდრეს ერთი და განუყოფელი არსება ქართველებთან ყოველ-ნაირის მხრით.

ლაზისტანს მეტად ძველი და მასთან მდიდარი ისტორია აქვს. მისი არსებობის დასაწყისი უხსოვარის დროიდან იწყება და მისი საისტორიო ცნობები მრავლად მოიპოება ბიზანტიელთ და რომა-ელთ მწერლების ძველ წიგნებში. ძველს ისტორიულ წიგნებში ისე შესანიშნავათ მთელი საქართველოს ერი არ არის მოხსენებული, რო-გორც ლაზისტანი და ქენეთი. საფიქრებელია ფსიც, რომ ხშირად

უძველესის დროიდან ლაზისტანის სახელწოდებით იგულისხმებოდა მთელი საქართველო და ქართველი ერიც კი. ერთმანერთის აღარაფერი ვიცოდ და არც ვცდილობთ, რომ ეს უმეცრება თავიდან ავიციდინოთ და ეხლა მაინც შევიგნოთ ჩვენი ვინაობის და ნათესაობის ცნობები.

ვიტყვი, რომ ძველათ ლაზიკა და სამეგრელო კერა იყო ქართველის ტომის განვითარების და განათლების. დღეს კი ჩვენ ვართ ერთმანეთისაგან დაკარგულნი, თორემ უხსოვარის დროიდან ლაზისტან-სამეგრელო-ჭენეთი გადაბმულ-გადაქსოვილი იყო ქართლზედ. ქრისტეზედ ბევრათ უწინ, ქართლის მეფენი და ლაზისტან-ჭენეთის სამეფო ერთად და ერთნაირად იწოდებოდნენ. ქანეთ-ლაზისტან-მეგრელი და ქართველი ერთი და იგივე იყო და ყველა ქართველს წარმოადგენდა.

მთელი შავი ზღვის ნაპირები იწოდებოდა ქანეთ-ლაზისტან-სამეგრელოდ. გურია კი შემდეგში არის წარმოშობილი და დასახლებულნი: როგორც ქვემოთაც ნახავთ აქ დაუსახლებიათ ქართულად მოლაპარაკე ურიები, რათა ამათის საშუალებით სამეგრელოსა და ლაზისტანში საერთო ბარის ქართული ენა გავრცელებულიყოს. აქ ძველი ქართული ენა მიტომ დარჩენილა შეურყვეველი, რადგან აზიიდგან გამავალ ხალხებს მათთან დაახლოების შემთხვევა არა ჰქონიათ, ხმელეთს იქით შავი ზღვა იყო და ეს გარემოებაც უშლიდა უცხო ტომთ მათთან დაახლოებას. ამიტომაც აქ ქართულ-მეგრულ-ლაზური დაშთა თავის სიტყვებით, ბარს ადგილებში კი, მაგალითებრ, კახეთს ქართლს და იმერეთს უცხო ტომის ერნი, რადგანაც ხშირათ ხვდებოდნენ, აქ მათი სიტყვებიც ადვილად შემოდდიოდა მეგრულ-ლაზურ-ქართულში, აქედამ. შეიქმნა აწინდელი ქართული, თორემ ძველი ქართულ-მეგრული და ლაზური ენა ყოფილა. მიზეზი ეს ყოფილა და მიტომ მოუხდენიათ ასეთი გაიყოფა და დასახლება მოქართულე ქართულ ენის მოლაპარაკეთ.

მოგზაური პროსკურიაკოვს შეუდგენია ლაზური ენის ლექსიკონი. ეს სხვათა შორის ამბობს, რომ ლაზები ტრაპიზონულადაც ლაპარაკობენო. ეს პირი სწერს, რომ ლაზური და მეგრული ენა ერთი ენა არისო. იგინი განსხვავდება მხოლოდ ადგილმდებარეობის ზოგი რამ განმასხვავებულის სიტყვებითო. ოსმალური სიტყვებიც ძრავლად მოისმის ამ ენის ხალხშიო. ამ პირს ბევრი შეცდომააც აქვს.

ლაზური ენის ნათესავობა ქართულ ენასთან ჭეშმარიტი საგანია. ეს ჭეშმარიტება არის ლაზურ-მეგრული და ორივე ენის კი ძი-

რი, ანუ ფესვი ქართული ენისაა. სხვათა შორის ბარონ როზენმა შეადგინა ლაზური ენის გრამატიკული გარჩევა და ამით მან დაასაბუთა ლაზური ენის მჭიდრო ნათესაობა ქართულ ენასთან, თუმცა არა გარკვევით, მაგრამ მაინც ბოტანიკი კოხიცი ამავე აზრისა არის, რომ ლაზური ენა არის კილო-კავი ქართულის, ამათ გარდა ბარონ უსლარი სწერს, რომ კოლხები მეგრელები არიან—იგივე ლაზი და ყველა ესენი კი ქართველნიო. ყველა ამათი დედა ენა არის ქართულიო.

გამოჩენილი ელიზე რეკლუ სწერს ასე: ლაზები ქართველი ტომისანი არიან, ამათი ენა არის ქართული, ზოგან ნამდვილ მეგრულ ენით ლაპარაკობენ, ზოგან შერეულით. ზნეც ისეთი აქვთ, როგორც იმერლებს. კარგათ ჩაცმას და სიმდიდრეს ეტრფიან და სულაც არ არიან ზარმაცნი, როგორც საზოგადოდ ამბობენ მათზედ: სამი საუკუნის წინეთ ისინი ქრისტიანები იყვნენ, ახლა მაჰმადიანები არიან. ასევე მოიხსენებს აქარლებსაც. ასეთი აზრები მოყვანილი აქვთ ქართველს. მსწავლულთაც, ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძეს, ბარათაშვილს, ტოპოგრაფ ყაზბეგს და ბევრსაც სხვათა, სომეხთ შორის მოგზაურ სარქისიანიც ამას ამბობდა 1850 წლებში.

ამ ბოლო დროს პროფესორის ნ. მარის მიერ დაბეჭდილი წიგნიდან სჩანს, რომ ბევრ ამავე აზრის უნდა გახლდეთ, ვინაიდან მან ლაზური სიტყვების დასაწერათ ქართული ასოები იხმარა, თვით ლაზური ლექსებიც კი ქართულის ასოებით დასტამბა.

ბოტანიკმა კოხმა თავის მცენარეთა და ხეებთა ისეთი სახელები უჩვენა, რომელიც ორივე ამ ენის ხალხში ერთნაირად იხმარებიან. ესეც ცხადი საბუთი არის ამ ენების ურთიერთშორის ნათესავობის. ზოგთა თქმით, ლაზისტანში სომხებიც სცხოვრობენ. იგინი დღეს თურმე გადაგვარებულან, ასეთ სომხებს ად. ლოზენი იამშილებს რწოდებს. ართვინის სომეხ კათოლიკეთ ეპისკოპოს ზაქარიანს მისიტორიე დიმ. ბაქრაძისთვის ეთქვა, რომ ლაზები მეჩვიდმეტე საუკუნეში მრავლად გაფრანგდნენ ლაზისტანშიო. ამ ლაზებს შემდეგ ლაზური დავიწყებიათ და სომხურათ დაუწყევიათ საუბარი. დღეს ასეთ გასომხეგულ ლაზთა რიცხვი საკმარისი არის. თვით ართვინელ მემადნე კათოლიკე ამტრაკიანმაც კი მიამბო, რომ დიახ; ესე იყოვო.

მთელი ლაზისტანი შესდგება ცხრა სანჯაყისაგან. 1854 წლამდე ლივანა-გონიოს ფაშები ლაზისტანის ფაშათაც ირიცხებოდნენ, მაგალითებრ 1830 წლებს, მუსა ფაშა ჭყონია, რომელმაც ქართული წერა-კითხვაც იცოდა, იგი თავის წერილებში ასე აწერს ქართულად ხელს: „გონიო ლივანა ლაზისტანის სანჯაყის მფლობელი მუსა ფაშა ჭყონია“.

აქედამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მთელი ლაზისტანი ორ საფაშალიკოთ უნდა ყოფილიყოს გაყოფილი, ერთი ეს და მეორე ტრაპიზონისა, მთავარი ქალაქი ლაზების, სადაც იჯდა ვალი ფაშა.

ლაზებს აქვთ 250 ვერსის სიგრძეზედ ბათუმიდან სხვა და სხვა ქალაქები და დაბები. მათში ზოგი ნავთსაყუდარიც არის. აქ ევროპიელთ ხომალდებიც ჩერდებიან. ყველა ქალაქებში ლაზებს აქვთ ხელში დაჭერილი ვაჭრობა და ხელოსნობა ოსტატურად, ხელოსნობის გარეშე მეზღვაურობაც კარგათ იციან. ოსმალთ ესენი საკმარისად აღემატებიან სავაჭრო და სახელოსნო შნოთი. ოსმალთა შურთ ლაზების ასეთი უპირატესობა და ამიტომ იგინი მათ სდევნიან კიდევც.

ბათუმი და ლაზისტანი.

დომ. ბაქრაძის რუსულის ცნობებით.

ბათუმი შავი ზღვის ნაპირასა სძევს; ხმელეთით ერთის მხრით იმის საზღვარს შეადგენს ტყიანი პერანგის მთების შტოები და მეორეს მხრით ლაზისტანისა, ანუ პონტიის მთები, რომელნიც მდ. კოროხიდან (ბათუმიდან 13 ვერსი) არიან გავრცელებულნი.

ბათუმს აქვს ჩინებული ნავთსადგური, რომელსაც შეადგენს აღმოსავლეთის მხრით გრძლათ ზღვაში შესული მიწა და დასავლეთის მხრით მდინარე წყლისაგან მაღლად მოსილი მთები. მთელი ამ ნავთსადგურის სიგრძე თითქმის 5 ვერსამდის იქნება. იმის უმთავრესი ღირსება ის არის, რომ აქ ზღვა თვით ნაპირამდინ საშინლად ღრმაა: არა ნაკლებ 10 საყენისა და ამის გარდა ისიც, რომ აქ ხომალდებს თითქმის არასოდეს არ უნდა ეშინოდეს ქარისა.

ბათუმი ღიდი ხნის ქალაქია. რომაელებისათვის მეორე საუკუნეში ის სამხედრო სტანციათ ყოფილა. აქ მდგარან რომის ჯარები. შემდეგ ბათუმი გურიის მთავრობის სამფლობელოს შეადგენდა. მატეიანები ამბობენ, რომ ეს ქალაქი 1564 წელს წაართვეს ოსმალებმა გურიის მთავარს როსტომ გურიელსათ. ამ უამად 1874 წელში ბათუმი ლაზისტანის ფაშალიკის უმთავრესი ქალაქია. აქ არის მუტასერიფი, ანუ ღრუბერნატორი, რომელიც პირდაპირ ტრაპიზონის გენერალ-გუბერნატორს ექვემდებარება.

ლაზისტანის ფაშალიკი თერთმეტი ყაზისაგან შესდგება: ბათუმი, ჩურუქსუ, ზემო აქარა, ქვემო აქარა, მაჭახელი, ლივანა, გონიო, ფოხი, არხავე, ეხშინა და ათინე. თვითეულ ყაზახში არის კაიმაკამი,

ანუ მაზრის უფროსი, რომელსაც ექვემდებარება 2 ანუ 3 მუდირი, ესე იგი უჩასტკის უფროსი.

ფაშის გარდა ბათუმში იმყოფება „მეჯლისა“, ე. ი. ლუბერნიის რჩევა, ყაიმაკამი, სასამართლო, დამოქნა და ბათალიონის შტაბ-კვარტირა, რომელიც დაჭერილია სხვათა შორის სიმაგრით. აქ ორი სკოლაა: თათრისა და ბერძნებისა, ქართველ მაჰმადიანებს სამი ჯამე აქვთ და ქრისტიანებს ერთი საყდარი წმ. ნიკოლოზის სახელზე აგებული. ქალაქის უმჯობეს ნაწილს წარმოადგენს ნავთსადგური, რომელზედაც ჩამწკრივებულია ბერძნებისა და სომხების მალაზიები დარამდენიმე გვარიანი შენობები. ამათში უმთავრეს ყურადღებას მიიქცევს ჩვენი ვიცე-კონსულის ორ სართულიანი სახლი, ბალით, ევროპიულ გემოზედ და ლაზი მაჰმადის სასტუმრო თათრულ-ევროპიულ მანერებით, აბანოებით, ყავახანით და ბილიარდხანით. ქალაქის ამ ნაწილთან არის ბაზარი, ვრცელი, რომელიც შესდგება უმეტეს 800 დუქნისაგან, ამის იქით დაიწყება გაფანტული უბნები.

ბათუმს შედარებით აქვს ადვილათ ასატანი ჰავა: ირგვლივ არა აქვს ქაობები და ამისათვის ციებ-ცხელების უშიშრათ შეიძლება ცხოვრება. ქალაქს აქვს არა მაწყინარი ჰის წყალი, ის არის უჩასტკებათ დაყოფილი. ყიდვა-გაყიდვა ამ ადგილების მინიჭებული აქვთ ყველას, თუგინდ უცხო ქვეყნელიც იყო! მაგრამ, ამბობენ, თავისუფალი უჩასტკები ცოტა დარჩა და მათმა ფასმა აიწია. ამ უკანასკნელ დროსაო. იმათი უმეტესი ნაწილი შეიძინეს ლაზებმა, რომლებმაც გამართეს აქ ტუქნები და სახლები. ბათუმში ბევრი სცხოვრობენ ქობულეთელები, აქარლები და ლაზები. ამათ სუყველას ერთნაირათ აცვიათ: თათრული თავზედ მოსახვევი, ჩალმა, მოკლე კურტკა, ვიწრო მაუდის შარვლები და ფართე სარტყელი წელზედ შემოხვეული იმათ ტანისამოსზე. ისინი ყველა კარგათ შეიარაღებულნი არიან ხოლმე ადგილობრივის ხელობის თოფებით, წელში გარკმული მოკლე ხანჯლებით, ანუ როგორც აქ ეძახიან „ფიშტოებით“, ალმები არა აქვთ. ბათუმში გაიგონებთ ბერძნულს, თათრულს და ქართულს. უმთავრესი სახმარე ენა არის ქართული, რომელზედაც ბევრი ლაზელთაგანიც ლაპარაკობს.

ბათუმს ვრცელი ვაჭრობა არა აქვს. იქ შემოდის ინგლისიდან და შვეიცარიიდან ბამბის საქონელი, ალღებოდამ და დამასკიდან აბრეშუმის მატერიები, რუსეთიდან რკინერლობა, ყირიმიდან და საქართველოდან მატყლი, ამას გარდა სხვადასხვა მხრიდან შემოდის შაქარი, ყავა და სხვა ნაწარმოები: ფოლადი, კალა და სხვა და სხვა

სასმელები. თვითონ ხალხში გარეშე ქვეყნებიდამ შემოტანილი საქონელი ნაკლებად ვრცელდება. რაც შეეხება აქედამ გატანილს საქონელს და ნაწარმოებს, ყოველ წელიწადს შეიძლება გაიტანოს ხალხმა შემდეგი მომატებული ნაწარმოები სამასი კილოგრამი სიმინდი თვრამეტი ათასი ოყა ბრინჯი, სამასი ოყა ყვითელი წმინდა სანთელი ათასი ოყა თაფლი, თორეტი ათასი თევზის ზეთი და საშენი ხეცყე და შეშა ბლომთ. ლაზისტანის ფაშალიკიდამ მუდამ წლიური შემოსავალი არის ერთი მილიონი და ცხრაასი ათასი პიასტრი, ესე იგი ას სამოცდა რვა ათას ხუთას სამოცდა თერთმეტ მან., რომლიდამ მილიონ ორასი ათას თვითონ ადგილოარივ გამგეობისათვის იხარჯება. მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ამ მცენარეობით მდიდარ ქვეყანას შეეძლო ამაზედ ბევრათ მომეტებულის შემოსავლის მოტანა ხაზინისთვის, თუ რომ იმას კარგი გამგებლები ჰყოლოდა და თუ რომ ხალხი რიგიან შრომას ყოფილიყო მიჩვეული.

აქ ძვირფასი ნაწარმოები მოდის: ზღვის ნაპირა ლაზიდამ ლიმონის ხე—გარეთ მოუვლელათ, ხარობს ბრინჯი და ზამბა არ ავადმყოფობს. აქ ის ღირს 6 მან. და 50 კაპ. ხან 7 მანეთი ფუთი, ლივანის სელი ერთ მანეთად იყიდება, ბათუმის, ქობულეთის და ართვინის აბრეშუქი ფუთი ას მანეთად ფასობს. აქაური თაფლის სანთელი სტამბოლში და ოდესაში მიაქვთ და ადგილობრივ ფუთი 18 მანეთად იყიდება. ლივანის ზეთის ხილი, რომელსაც სხვათა შორის ახალციხის მაზრასა და ტფილისშიაც კი ასაღებენ ფუთი 3 მანეთად გადის. ლაზისტანის ფაშალიკში ბევრი ჩინებული, ძვირფასი საშენი ტყეებია. ქობულეთის მაზრაში კარგი მუხა არის, რომელიც ბევრი მიაქათ რკინის გზის შპალებისთვის სტამბოლში; ქოროხის ხეობაში და აქარაში მოიპოვება მშვენიერი ჯიშის ბზის ხე, რომელსაც ადგილობრივ ოყას თითო ყურუშათ ჰყიდიან; მდ. ქოროხით მიაქვთ ნავეებით დიდძალი ფიცრები: წითლისა, ფიჭვისა, კაკლისა და წაბლისა; ოითო ფიცარი ადგილობრივ 30—50 კაპ. იყიდება.

ლაზისტანი და ლაზები (ჭანეთი—ჭენეთი).

ბერძენთა და რომაელთა მწერლები ძველ ლაზისტანის შესახებ ბევრ ცნობებს მოგვითხრობენ, სამაგიეროთ, თითქმის არაფერი ვიცით დღევანდელ ლაზისტანის მდგომარეობის შესახებ და არცა ვცდილობთ ამ არ ცოდნის თავიდან აცილებას. გესურს ამიტომ მოკლეთ ავწეროთ ლაზისტანი და იქ მცხოვრებთა მდგომარეობა, რაიცა, ვკონებ. ყველასათვის საინტერესო უნდა იყოს.

ლაზისტანი იწყება მაქრიალიდან და მაალწევს თითქმის ტრაპიზონამდე. მაქრიალი მდებარეობს ზღვის პირად, ბათუმიდამ 26 ვერვის მანძილზე.

ლაზისტანი ოსმალეთმა სრულიად დაიმორჩილა 1629 წელს. ამ დროდგან შეუდგა იგი ისლამის გავრცელებასაც ლაზები სცხოვრობენ 200 ვერვის მანძილზე, შავი ზღვის პირად მდებარე დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. უმთავრესად ლაზები მისდევენ სასოფლო-მეურნეობას, ვაჭრობასა და ხელოსნობას. განსაკუთრებით განთქმულნი არააი სახლების შენებით, დურგლობითა და კალატოზობით. ნავოსნობაც კარგად იციან. საქართველოს მეფეების დროს შავ ზღვაზე ნავოსნობას მისდევდნენ; გემებსაც კი ესინი აკეთებდნენ.

ლაზისტანის მცხოვრებთ ქრისტიანობა მეთვრამეტე საუკუნის ნახევრამდე მთლად დაჰკარგეს და ისლამი იწამეს. ქრისტიანობის დაცემასთან ერთად ლაზისტანში დაეცა და განადგურდა ძველი ქრისტიანული ნაშთები და ტაძრები. დღეს კაცი მთელს ლაზისტანში იშვიათად შეხვდება ქართველთ მფლობელობის დროის ნაშთს. იმ თითო-ოროლა ნაშთს, რაც დროთა ბრუნვას გადაარჩენია, მცხოვრებნი თამარ მეფის ნაშენად აღიარებენ. ნახევარ ლაზისტანში თამარ მეფის სახელი დღესაც კარგათაა ცნობილი. დაავიწყდათ ჩვენი სახელოვანი მეფე უფრო ტრაპიზონისაკენ მცხოვრებ ლაზებს.

ლასისტანის ემორჩილება ტრაპიზონის ფაშას (გუბერნატორს). ტრაპიზონი საგუბერნიო ქალაქია.

ლაზთა ყოველივე საყურადღებო და თკალსაჩინო საქმე ტრაპიზონში ირჩევა. ამასთან იქვე თავდება. ასე რომ იშვიათია, რომელიმე საქმემ სტამბოლამდე მიალწიოს. ორსავე სქესას ლაზთა რიცხვი სამას ორმოცდა ათ ათას სულამდე აღის*) ისინი თვალსაჩინოთ მრავლდებიან. სამწუხაროთ, ოსმალეთის მთავრობა ხელს უწყობს იმათ რიცხვის შემცირებას, რადგანაც ჯარისკაცებს ხშირათ ისეუ ქვეყნებში გზავნიან, საიდანაც ლაზები სამშობლოში ვეღარ ბრუნდებიან. ამას გარდა ლაზთა შვილების სყიდვა და მოტაცებაც ხშირია, რადგანაც ლაზებს ლამაზის ხალხის სახელი აქვთ გავარდნილი.

* ეს რიცხვი ირცხებოდა 1891 წ. დღეს გაცილებით მეტია ლაზისტანში. ფრანგულის ცნობებით, ლაზების რიცხვი ოსმალეთში 600 ათასზედ მეტს უწევს. 300 ათასი ლაზების რიცხვი ოსმალთაგან ძალმომრეობით არის დაპყრობილი და გადასახლებულნი. ოსმალნი ლაზებს უმეტესათ მიტომ აპნევდნენ ოსმალეთის სხვა და სხვა ადგილებში, რადგანაც ლაზები ლამაზი ხალხია; ოსმალნი ძან მისდევდნენ ამათ ნათესაობას. ლაზთა შვილებს ფულითაც ყიდულობდნენ და ასე იმორჩილებდნენ მათ. ოსმალეთმა შეკამა და დაამხო მთელი ლაზისტანის ტომი.

ლაზური ენა მტკიცეთაა დაცული ლაზისტანში; ყველა ლაზი ოჯახში ლაზურათ ლაპარაკობს; განსაკუთრებით ქალებმა იციან კარგათ და სუფთად ლაზური ენა. ოსმალური ენაც მიღებულია, თუმცა ხშირად შიგ მეჯლისში ქალებიც კი ლაზურათ ლაპარაკობენ. თვით „ყურანის“ ძალით სხვა და სხვა საქმეთა გარჩევა ხშირად ლაზურად სწარმოებს, „მეჯლისი“ და ყადი თითქმის ყველა სოფელშია. ემორჩილებიან ისინი ქალ. ირიზეს მუთესარიფს და იმასთან მყოფს მუფთს და მის გამგეობას. მთელის ლაზისტანის უფროსი მუფთი ტრაპიზონში სცხოვრობს.

ლაზთა სასულიერო წოდებას თვით ლაზების შთამომავალნი შეადგენენ. მოღებათ და ხოჯებადაც ბევრი ლაზია. უმეტეს ნაწილად სასულიერო სწასლა-განათლება მოღებსა და ხოჯებს სტამბოლში აქვთ მიღებული, ზოგს მიღებულაც აქვთ ლეთისმეტყველის ანუ „ხაფიზის“ სახელიც. ფანატიკოსობას ძრიელ აქვს ლაზისტანში ფეხსი გადგმული. ხშირათ ფანატიკოსობაში ლაზები ნამდვილ თათრის მოღებსა და ხოჯებსაც სჭარბობენ. ბევრგან არსებობს სამრევლო სკოლები, სადაც მასწავლებლობას ეწევიან მოღები და ხოჯები. სწავლა სწარმოებს არაბულს ენაზე. უმთავრესათ ასწავლიან ზეპირათ ლოცვებსა და „ყურანს“. აღზრდის წესი ოსმალურია, ხშირად წკებლასა და ეკლიან ჯოხებსაც ხმარობენ. ლაზთა ბავშვებს ძალიან უჭირდებათ ამნაირ სისტემით სწასლა და ხშირატ ისინი 5 წლის განმავლობაში მარტო არაბულს ანბანს ძლივს ითვისებენ. ამ სკოლაში მოღები ფანატიკობას ბავშვებს პატარაობადგან უწერგავენ.

ლაზური ენა ძალიან წააგახს ქართულს. ერთ ალაგას ვნახე ლაზი დურგლები. სახლის მენობას დროს, როდესაც კოჭები აჭკონდათ, ეს ლაზები მთელ ქართულ წინადადებებს ხმარობდნენ და ხშირად იძახდნენ: „ცოტა კადევ“ და სხვას. ნახევარი სიტყვები ლაპარაკისა ქართულია. ლაზებმა კარგათ იციან, რომ ქართველები და მეგრელები იმათი მონათესავენი არიან.

საქართველოს მთავრობის ხელში, ლაზისტანისა დღეს მხოლოდ ერთი სამამასახლისოა, სახელდობრ, ჩხალის ხეობა. მხოლოდ ამ ხეობის ლაზები ეკუთვნიან საქართველოს მთავრობას, დანარჩენ ლაზისტანის მცხოვრებნი ოსმალეთის ქვეშევრდომნი არიან. ზემოხხენებულ ჩხალის ხეობაში ლაზთა სოფლები ერთ სამამასახლისოს შეადგენენ. ეს სამამასახლისო მიწერილია ლივანის ანუ მადრიდის საბოქაულობედ.

აი ამ სოფლის სახილები, სადაც ლაზები ცხოვრობენ:

1. დაკვარა, 15 კომლი, წინათ მეტი იყვნენ, მაგრამ რუსებთან შეერთების დროს ბევრი ოსემლეთის ლაზისტანში გადასახლდნენ.
2. ოხორლია, 20 კომლი, ზოგი წავიდა, გადასახლდნენ ოსმალეთში.
3. კორტანეთი, 25 კომლი, ზოგი წავიდა.
4. ბელლევანი, 40 კომლი, ზოგი წავიდა.
5. პანჩურეთი, 25 კომლი, ზოგი წავიდა.
6. სუჯუნა, 45 კომლი. 55 კომლი გალასახლდა.
7. მამანათი, 30 კომლი.
8. სკურე, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.
9. მაკრეთი, 45 კომლი. ზოგი წავიდა.
10. გაღრავეთი, 29 კომლი, ზოგი წავიდა.
11. მაჭათი, 20 კომლი. ზოგი წავიდა.
12. გაბრიელა, 15 კომლი.
13. დუსკოი, 60 კომლი.
14. სარფი, 40 კომლი. ზღვის პირად მდებარეობს.
15. ლიმანი, 20 კომლი. ბევრნი გადასახლდნენ.
16. მაქრიალი, 20 კომლი. ბევრი გადასახლდა.

არის სხვა პატარა სოფლებიც, რომელთაც არ ვასახელებთ, რადგან იქ მცხოვრებთა რიცხვი ორ-სამ კომლს არ აღემატება. ჩხალის ხეობიდან ოსმალთს ლაზისტანში მშვენიერი გზები გადის. ლაზებს გადააქეთ და გადმოაქეთ ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთის ხილი, ლეღვი და სხვა ხილი.

როგორც ჩამოთვლილ ისე სხვა სოფლების სახელები ლაზისტანში ქართულია. ამგვარ სახელის სოფლებს კაცი თვით ტრაპეზონამდე შეჰხვდება. ზოგს სოფელს გადასხვაფერებია ქართული სახელი და ოსმალური დარქმევია. მთების, ლეღვების, მდინარეების და სხვათა სახელებიც ზოგან ძველია დარჩენილი, ზოგან კი ოსმალურათ გადასხვაფერებულია.

ცვლილებას არც თვით ხალხი ასცდენია. ლაზურ ან ქართულ სახელს თითქმის აღარც ერთი ლაზი აღარ ატარებს. ძველი ქართული გვარები ზოგრ შეუნარჩუნებია, ზოგს კი ოსმალურათ გადაუკეთებია. მაგალითად, ქურდიანი დღეს ქურდოღლათ იხსენიება, მარგიანი—მარაგოღლათ, მარიამიძე—მაიროღლათ და სხვა მრავალი.

როგორც ვთქვით, ლაზებმა კარგათ იციან, რომ მეგრელები და ქართველები იმათი მონათესავენი არიან. ამიტომ ოსმალელი ლაზე-

ბი ხშირათ გადმოდიან ჩვენსკენ და აქა სცხოვრობენ. ლაზების შესახებ შემდეგი თქმულებაა დარჩენილი: ძველად, სოხუმიდან მოყოლებული ტრაპიზონამდე, ზღვის პირად სულ მეგრელები და ლაზები სცხოვრობდნენ. მხოლოდ შემდეგ ხანებში ქართველ მეფეთა ბრძანებით აჰყარეს ბათუმიდამ ფოთამდის მცხოვრები ლაზები და საქარ, თველოს სხვა კუთხეებში გადაასახლეს, ხოლო იმათ მაგიერ ზღვის პირად დაასახლეს ქართულად მოლაპარაკენი, რომელთაგანაც გურულები წარმოსდგნენო. ლაზები თავიანთ ვინაობის შესახებ სხვა ძველ ამბებსაც გადმოგვცემენ, თუცა ისლამის ზეგავლენით და ხოჯებისა და მოლების წყალობით ძველი თქმულებანი დამახინჯებული და შეცვლილია, ლაზებს საკუთარი სიმღერები აქვთ, ზღაპრები, ზეპარ გადმოცემანი, ლეგენდები, არაკები და სხვანი.

ლაზს ძრიელ უხარიან, როდესაც ლაზური ენის მკოდნე შეხვდება. იგი ადვილათ უმეგობრდება და უკავშირდება იმ პირს, ვინც კი მისი ენა იცის. კარგათ ესმას, რომ თუცა სჯულით ოსმალოა, მაგრამ ტომით ლაზია, ქართველის მონათესავე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ლაზი თავის ენას დიდხანს არ დაჰკარგავს, თუცა ყველგან გარეშემო ოსმალოური ენაა გამეფებული.

ორიოდე სიტყვას ლაზებსა და ჩვენს ურთიერთობაზედ მოგახსენებთ. ლაზებთან ჩვენი დაახლოება მეტად ძნელია, რადგანაც ისინი ოსმალოს სამფლობელოში არიან, ხოლო ოსმალნი მაგრე რიგათ არ შეგვიშვებენ: ლაზისტანი სავსეა ფანატიკ მოლებით, ხოჯებით და ხაფიზებით. ყოველ შემთხვევაში ამ ჟამად უმთავრესი ყურადღება ლაზურის კილოს შესწავლას უნდა მივაქციოთ. ენის შესწავლისა და ლაზთა გაცნობის შემდეგ აქედანაც შეგვიძლია ვიქონიოთ მცირეოდენი გავლენა, შეგვიძლიან მოვიპოვოთ იმათი ნდობა და ნელ-ნელა ქართული ენაც აღვადგინოთ.

ვიმეორებ, საუკეთესო სახსრად და ლაზთა დასახლოებლათ მათის ენის შესწავლა უნდა ჩაითვალოს და ამენით იმათთან საუბარი, საქმის დაჭერა, განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ექნება თუ ლაზთა სიტყვიერების მასალებს შეგვკრებთ და ქართულის ასოებით დავსტამბავთ.

არაბული ანბანი ლაზთა ხმათა მრავალგვარობას ვერ აკმაყოფილებს, ქართული კი ზედ გამოჭრილია. ლაზს ძრიელ წაახალისებს და გაახარებს, როდესაც თავის გარდმოცემებს და სხვა ცნობებს ქართულის ასოებით დავსტამბულსა ჰნახავს. უკვე ვსცადე ესა და ჯნდა მოგახსენოთ, რომ დიდი გავლენა იქონია ლაზებზედ.

ჩემის აზრით, ზეპირ სიტყვიერების შესაკრებათ ლაზისტანში მეგრული ენის მცოდნე მეგრელები უნდა ვიყოლიოთ.

ლივანიდამ ერთი გზა ჩხალის ხეობით ლაზისტანში გადადის.

აქეთ ოსმალეთის სამზღვარი ძრიელ ახლოა. ლაზისტანიდამ აქარასა და ლივანში ხშირად შემოდინა ლაზელი ხელოსნები: დურგლები, კალატოზები, და სხვანი, აგრეთვე სხვა და სხვა ვაჭრები და სასულიერონიც.

მათში მრავლად არიან ქართულს ენაზედ დაუბრკოლებლივ და თავისუფლათ მოლაპარაკენი. ბევრი მათგანი ლაზისტანის შესასებ საინტერესო ცნობებს მოგვითხრობს. ამ მოკლე დროას განმავლობაში მე გავიცანი რამდენიმე ლაზი ლაზისტანის შუაგულიდამ მოსულნი და მათ ჩემს შეკითხვაზე შემდეგი პასუხი მომცეს.

მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა დღეს დიდ დევნაშია. საქმე თუ ასე წავიდა, მაშინ ლაზური ენა მალე დაიკარგება, რადგანაც მთელს ლაზისტანში დღეს სწავლა და წერ-კითხვა სულ არაბულათ და ოსმალურად სწარმოებს. სამართალი, მეჯლისი, მიწერ მოწერა ლოცვა და ქადაგება სულ ოსმალურად არის. ადრე მოლები და ხოჯები ჯამეში, ქადაგების დროს, ხშირად ლაზურ ენას ხმარობდნენ, რადგანაც ხალხს ოსმალური კარგათ არ ესმოდა; ეხლა კი ესეც მოისპო. ყოველი ლაზი-ხოჯა ოსმალურათ ქადაგებს და ცდილობს, რომ ლაზური ყველა ლაზის ოჯახში მოისპოს. მათ თავიანთ წადილს მი აღწიეს კიდევაც. დღეს მთელ ლაზისტანში აღარ არის ისეთი ოჯახი, რომ მათ ქალებმა ოსმალური ენა არ იცოდნენ. ამიტომ ქალები ლაზური ენის შესწავლას პატარაობიდანვე დაივიწყებენ და მალე ლაზური ენა მთლად ამოვარდება. დღეს ტრაპიზონისკენ იშვიათად შეხვდებით ლაზს, რომ ლაზურ ენაზე ლაპარაკობდეს. დარჩა მხოლოდ აქეთა მხარე, რომელსაც საზღვრად აკრავს აჭარა და ლივანა, სადაც ქართველი მაჰმადიანები მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

კარგათ სჩანს და ეს ყოველმა ლაზმა კარგად იცის, რომ დღეს მთელ ლაზისტანში ლაზური ენა მთავრობის წინაშე არამც თუ უმნიშვნელო ენად არის მიღებული, არამედ აღკრძალულიც კია, რომ მალე ამ ენის ალაგას ოსმალური ენა გამეფდეს. ამ გარემოებას თვით ლაზებიც არ ეწინააღმდეგებიან.

ყოველი ლაზი ფანატიკია და მუყაითი მფარველია ოსმალურის ენისა და ძრიელებისა. იგინი ფანატიკობით ბევრათ აღემატებიან, კართველ მაჰმადიანებს. საქმე თუ ასე წავიდა ლაზისტანში, უნდა ვიცოდეთ, რომ ლაზურ-ქართული იქაც ისე ამოვარდება, როგორც

ეს მოხდა ქართველ მაჰმადიანთ შორის შავშეთს, ერუშეთს, არსიანს, თორთომს, კარს და მთელს დასავლეთ-სამხრეთს საქართველოს ქველის ბიზანტიის და სომხეთის საზღვრამდე.

ლაზები დღეს ვალდებულნი არიან, რომ თავიანთ ვინაობას ყურადღება მიაქციონ და უსაათუოთ გაიცნონ თავიანთი წარსული და თავგადასავილი, ბოლოს ოცნებიდან გამოვიდნენ, იცნან თავიანთი ვინაობა, მოდგმა, ენა, ისტორია, ანბანი, ქვეყნის ისტორია, დაკარგულის გზიდან გამოვიდნენ და ნათელ გზას დაადგნენ და ამ ნათელის შეგნებით აღზარდონ თავიანთი მომავალი თაობაც, რაც ამით ახალ თაობას უფრო დააწინაურებენ და აღამაღლებენ რეალურათ თვალას გახილება და განვითარებისათვის.

ლაზები ლაზური ენის მხრით მეგრელებს უფრო ენათესავენ და უახლოვდებიან, თუმცა არის ზოგი ისეთი ლაზური წინადადებანი, რომელიც მთელი წინადადების სიტყვები სულ ქართულია. მოკლედ, ლაზური ენა არის ქართული ენის კილო-კავები და მეგრული ენის კი ახლო ნათესავი.

თუმცა ენის მხრით საქმე ასეა და ლაზური ენა და ლაზები მეგრელებს უახლოვდებიან ვიდრე ქართველებს, ხოლო ცხოვრების წეს-ჩვეულებით, მიხერა-მოხერით, ლაპარაკის გაზვიადებით და სხვაც ბევრის ასეთებით იგინი უმეტესად ქართლ-კახელებს ჰგვანან, როგორც ქართლ-კახელებმა, ამათაც ისე იციან ტორტმანით საუბარი და სიტყვების გამოთქმის გაზვიადება და ბევრნიც სხვა ასეთნი, რითაც ლაზები დღეს არსებობენ.

ასეთ ჩვეულებათა გარდა, ლაზები ქართლ-კახელებს სხვა მხრითაც უახლოვდებიან და ნამეტურ სახელოსნოს სამუშაოს მხრით, ხელოსნობით, ამის მუშაობის შესრულების წეს-ჩვეულებით და სხვაც ბევრის რამით, რითაც, ლაზები დაჯილდოვებულნი არიან თვალსაჩინოთ.

საოცრება არის ეს გარემოება, რომ ლაზები, რომელნიც, როგორც ვიციტ ძსტორიით, ერთ დროს მეგრელებთან გადაბმული იყვნენ ქვეყნის ერთობით, ენით, მისვლა-მოსვლით და ცხოვრების წესებით, ხოლო სადღეისოთ ისინი ერთმანეთს ასე დაშორდნენ და დასცილდნენ. მოკლეთ ითქმის, რომ ცხოვრების ჩვეულებათა საქმეებში, რაშიაც მეგრელები მკვირცხლნი არიან, იმაში ლაზები კი სუსტნი გახლავან. მეგრელი აბანოში მექისეთ არას შემთხვევაში არ დადგება, მექისეობა მეგრელს შეურაცხყოფად მიაჩნია. ლაზი კი მექისეთ საამოვნებით დგება. ლაზთა შეილებით სავსეა მთელის ოსმალე-

თის ქალაქების აბანოები, სადაც მექისეებათ სულ ლაზები არიან. ასეა ტრაპიზონში, არზრუმში და სხვაგანაც. ამ გარემოებას და ლაზების მეგრელებისგან ასე დაშორებას ჩვენ სხვა და სხვა მიზეზებით ვსთვლით და ლაზების ასე გადასხვაფერებას პირდაპირ ოსმალთა ფლობას და მონობას ვაწერთ. სხვა ამის მეტს არაფერს. ლაზების ასეთი მცონარეობა და დაქვეითება ოსმალთა მძლავრის მონობის სასტიკი მიზეზები გახლავთ.

მეგრელი ხალხი მკვირცხლია, ლაზი კი ასე არ არის, მეგრელი აღებ-მიციემას მკვირცხლად ჰკიდებს ხელს და საქმეს აწარმოებს, ლაზი კი ამაში დაძაბუნებულია ტეტიასავით. მეგრელი მეურნეობას შორიდან უმზერს და არ ეტანება, ლაზი კი მეურნეობას და ნამეტურ ბალოსნობის მოვლა-მოწყობას ხალისით ელტვის, უვლის ფორთოხალის ხეებს, ლიმონის, ლეღვის, ზეთის ხილს, მისდევს მეფუტკრეობას და სხვაც კიდევ ასეთებს.

მეგრელი სახელოსნო მუშაკობას არ ელტვის, ლაზები კი მუშაკობას და ხელოსნობას: დურგლობას, კალატოზობას, მკედლობას, ხარაზობას და სხვა ბევრ ასეთებს, რასაც ქართლ-კახეთის ქართველობაც დიდათ ეტანება ყოველთვის და ყოველგან საქართველოში.

სახელოსნოს საქმეებით ლაზები მთელს ოსმალეთშიაც კი იქმნენ ოსმალთაგან ცნობილნი, რომ ლაზები კარგი ხელოსნები არიან და ნამეტურ სახლების კეთება იციან კარგათ და ჩინებულათ. ერთ დროს, იმერეთს, რაჭას, ქართლსა და კახეთშიაც კი ხელოსნებათ და სახლების მკეთებლებათ სულ ლაზები იყვნენ მთელს იმერეთში, ხისათუ ქვის სახლებს მხოლოდ ლაზი ხელოსნები აკეთებენ, ამათ მეტი სხვა არავინ.

ლაზები ხელოსნობის მიმდევრობით ისე დაწინაურდნენ, რომ ერთ დროს, შავი ზღვის ნაპირზედ, ესენი გემებსა და ნაგებსაც აკეთებდნენ. თვით ჩვენს დროსაც ვნახეთ, რომ ლივანში, ერთ ალაგას, ლაზელ ხელოსნებს ნაგების ანუ ფელუკების ქარხანა ჰქონდათ გახსნილი და იქ მუშაკობდნენ ლაზელი ხელოსნები და ნაგებსა და ფელუკებს აკეთებდნენ. ერთი მოსაგონარი ცნობა არის, რომელიც ლაზებსა და მეგრელებს შუა დიდ საზღვაოსა სდებს: ლაზს ძრიელ ეხალისება გემებზედ ანუ პარახოტებზედ სამსახური და მუშაობა. ამის გამო ლაზი ზღვაში ცურვასა და ბანაობასაც სწავლობს და პარახოტებზედ მუშაობას დიდის ხალისით მისდევს. მართალია, ამას მეგრელებიც მისდევენ, მაგრამ არა იმოდენათ მკვირცხლათ, როგორც ლაზები.

ჩვენ აქ კიდევ ბევრს სხვა და სხვა საქმეებს მოვსთვლიდით, რომელნიც ლაზთა და მეგრელთა ურთიერთობას და ნათესაობის ცნობებს ერთმანეთს ძლიერ აშორებს. ეს ჩვენთვის არ უნდა იყოს გასაკვირელი, ვინაიდან ამ გარემოებას აქვს თავისი ისტორიული პირობები, რასაც თან სდევს და ჰვლობს ოსმალთა სახელმწიფოს დიდი ბოროტება და დესპოტიზმი. ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც თვით ისტორიულს მეცნიერებაშიაც უკვე გარკვეულია ის გარემოება და პირობები, რომ ლაზები და მეგრელები არიან ერთი ქვეყნის და ერთი ენის შვილნი.

ისიც უწყებულა კარგათ, რომ ლაზებსა და მეგრელებს ძველის ძველათგანვე ჰქონდათ ერთმანეთში დიდი ერთობის კავშირი და მათი ცხოვრება იყო მტკიცე და განუყრელი ერთი მეორისაგან და ეს როგორ მოხდა რომ საშუალ საუკუნოების შემდეგ ესენი ერთმანეთს ასე დასცილდნენ. ეს არის ოსმალეთის მანქანება.

ასე მიტომ ვფიქრობთ, რადგან ლაზები ბიზანტიის და რომაელთ მწერლებთაგან ძველთაგანვე არიან შენიშნულნი და ანუხსულნიც ისე, რომ ლაზებმა იციან კარგად, როგორც ალებ-მიცემა, ისევე სხვა და სხვა ხელოსნობის საქმიანობა და მუშაობაო.

ეხლა ჩვენ შეგვხებით ლაზების ერთსა და მეორესაც, — ალებ-მიცემის საქმეებსა და სახელოსნო საქმეთა მიმდევრობასაც, თუ მათში როგორ იყო მოწესრიგებული ან ძველათ, ან საქართველოს მეფობის დროს, როცა ისინი ოსმალთ ჩაუვარდნენ ხელში.

ამის თქმა ჩვენთვის საჭირო გახლავთ, რომ ლაზებმა შეიტყონ ის პირობები, თუ იგინი როგორ იყვნენ ძველათ, რა კულტურული სიმძლავრე ჰქარგლავდა მათ, რა შემძლებლობა ამისი და ან იგინი რა მდგომარეობაში ჩავარდნენ მას შემდეგ, რაც ლაზისტანი ოსმალეთმა დაიპყრო და ლაზებიც დაიმონავეა. ამის აქ აღნიშვნა საჭირო არის, რომ ამით ლაზებმა იცოდნენ ის პირობები თუ ოსმალებმა მათ რა ამაგი დასდო, რა ღვაწლი და შრომა დახარჯეს მათ ლაზებზედ და ესენი როგორ დაქვეითდნენ ოსმალთა ხელში თავიანთი ცხოვრების წესებით.

ოსმალთ ლაზისტანი ბევრჯველ დაიმორჩილეს, ფეხს ვერ იმაგრებდნენ და ლაზისტანში ლაზები ყოველთვის სჯობდნენ და რეკავდნენ ლაზისტანიდან. 1580 წ. კი ოსმალთ ისე დაიპყრეს, რომ ლაზებმა მათი დამარცხება ველარ შესძლეს. 1626 წ. კი ოსმალეთმა ისიც მოახერხა, რომ მთელ ლაზისტანთან ერთად მთელი სამცხე-საათაბაგოც დაიმორჩილეს ისე, რომ მათ წინაშე ქართველებმა ვე-

ლარა მოახერხეს-რა. 1626 წ. ოსმალთ ფეხი გაიმაგრეს როგორც ლაზისტანში, ისევე სამცხე საათაბაგოში, ოსმალთა დიდი ჯავრი ჰქონდათ ლაზების, ამიტომ მათ განიზრახეს ლაზების დაქვეითება, დაჯაბნა და სასტიკათ დამორჩილება.

უპირველეს ყოვლისა ლაზებს დაუწყეს ისლამთან დაკავშირება, ლაზები პირველათ უარზედ იყვნენ, მერე კი დაემორჩილნენ ბრძანებას და დაუწყეს ისლამთან დაკავშირება.

ოსმალებმა ეს არ აკმარეს და ლაზებს აუკრძალეს ლაზურათ ლაპარაკი, ლაზები პირველ დროს ამ ბრძანების წინააღმდეგნი გაუხდნენ, მაგრამ მეტი გზა არ ჰქონდათ, თანხმობა განუცხადეს ასე: ჩვენს სახლესა და ოჯახს, ლაზურათ ვილაპარაკებთ, მიოლოდ ოსმალთა სასამართლოში კი მოხელეებთან ოსმალურათ ვილაპარაკებთო.

ლაზებს იმედი ქონდათ, რომ საქმე მით მოჩივბოდა, მაგრამ არ იქმნა, ოსმალნი უფრო შორს წავიდნენ, ოსმალთ მალე სხვა ეზმაკობას მიმართებ და ლაზებს განუცხადეს, რომ დღეის შემდეგ თქვენებურს წერა-კითხვას თავი უნდა დაანებოთ და მის მაგიერ არაბულათ უნდა ისწავლოთ წერა-კითხვა, რადგანაც თქვენ მუსულმანები ხართ და თქვენი წერა-კითხვა არაბული უნდა იყოსო.

ლაზები ამაზედაც წინააღმდეგნი გაუხდნენ და უარი უთხრეს, ოსმალოებს ჯავრი მოუვიდათ და ამ დროს შეიტყეს ამათ, რომ ლაზური ანბანი თურმე ქართული ანბანი იყო და ლაზები თურმე ამ ქართულს ანბანს სწავლობდნენ. ოსმალებმა ახლა ისეთი კილოთი დაუწყეს ლაზებს ლაპარაკი, რომ ლაზებმა მიატოვეს თავიანთ დედა ენაზედ სწავლა და სამუდამოთ გამოეთხოვნენ მას და, ამგვარათ, უარ ჰყვეს ქართული ანბანის შესწავლის საქმე.

მაშინ თურმე ლაზები ქართულს ანბანს ლაზურ ანბანს უწოდებდენ. ოსმალებმა ლაზები მიახვედრეს, რომ ქართული ანბანი ლაზური ანბანი არ არის, იგი ქართულიაო. ამიტომ ლაზებმაც უარი ჰყვეს თავისი დედა ენის ქართული ანბანი.

უნდა ითქვას, რომ იმ დროს, როცა ლაზისტანში ქართული ენა დაამხეს ოსმალთა, მთელს ლაზისტანში იყო თურმე ორასი სამრევლო-სასოფლო სკოლები და ხახულის მონასტერში, სადაც არსებობდა ლაზების სასულიერო სემინარია. აქ სწავლობდა ლაზთა შვილები ოთხას მოწაფემდე.

რაკი ლაზებს ქართულის ენის და წერა-კითხვის სწავლება აუკრძალეს. ამ გარემოებამ მით უფრო იმოკმედა ცუდათ, რადგანაც ქართული წერა-კითხვის მაგიერ არაბული ანბანის სწავლება დაუწყეს.

ყეს ლაზთა შვილებს დღესულ ეს გარემოება გახდა, რომ მთელ ლაზისტანში 1650 წლებამდის სასოფლო სამრევლო სკოლები სულ მოისპნენ და მათთან ერთად დაემხო ხახულის მონასტრის სემინარიაც და იქაური ლაზთა შვილების სწავლა-განათლებაც დაემხო. ერთის სიტყვით, ოსმალთ შეისრულეს გულის წადილი და მთელს ლაზისტანში ლაზთა შორის დაამხეს როგორც ქართული ენა, ისევე ქართული წერა-კითხვა და საქვეყნოთ ქართული ენის ხმარებაც. მაშინ ლაზები ქართულს ანბანს თავის საკუთარ ლაზურ ანბანათ სთვლიდნენ. ამ ანბანით ლაზურ სიტყვებსაც სწერდნენ.

უნდა ითქვას, რომ თუმცა ოსმალთა ლაზისტანში ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვა მოსპეს. ეს მოსპეს უმთავრესათ სოფლის გლეხებში შიშით. რაც შეეხება ლაზთა სასულიერო წოდებას და თავად-აზნაურობას, ამათში კი დიდხანს დარჩა ეს ენა და წერა-კითხვის ცოდნა შეურყევლად. ამის ხსოვნამ მათში თვით მეცხრამეუე საუკუნის ნახევრამდისაც მოაღწია.

უნდა ვიცოდეთ, რომ ოსმალთა თავიანთ ბოროტებით ლაზებს ბევრს ალაგას ქართული ენა სასტიკათ აუკრძალეს. ეს არ აკმარეს და ზევით ქართულის ენის კილოკავი ლაზური ენაც აუკრძალეს სახმარებლათ მთელს ლაზისტანში.

მიუხედავათ ოსმალთა ბოროტობისა და ბარბაროსობისა, ლაზებმა მაინც 1850 წლამდის შეინახეს როგორც ქართული ანბანის ხსოვნა, ისევე ქართული ენის და რაც შეეძლოთ ლაზურ ენის ხსოვნას, ლაზებმა ეს ენა არამც თუ დაივიწყეს, არამედ 1850 წლებამდის, ლაზისტანის ჯამეებში ბევრს ალაგას ხოჯები, მოღები და მუფთიცი კი თავის ლრცვის დროს „ყურანის“ კითხვების ასახსნელათ ლაზურ ენას ხმარობდნენ და ლაზებს ლაზურის ენით უხსნიდნენ „ყურანის“ ახსნას, რადგანაც ლაზებს ჯამეში არაბულის ენით ქადაგების არა ესმოდათ-რა და არც ოსმალური ენა იცოდნენ თურმე.

ამგვარათ, ჩვენ უნდა ვიცოდეთ, რომ ლაზისტანში ქართული ენის ხმარება და ლაზური ენის დამზობის დასაწყისი 1850 წელში იწყება. დავსძენ იმასაც, რომ ოსმალებმა ლაზებს მარტო ამ ორი გარემოების წართმევა და დავიწყება არ აკმარეს. ოსმალებმა ლაზებს დაუწყეს სხვაფრივაც დამზობა და ცხოვრებით ისე გაწრიოკება, რაის საშუალებითაც ლაზთა საოჯახო ყოფა-ცხოვრების სახეც სულ მოიშლებოდა. მას ლაზური ერის ცხოვრების პირობების სულ წარეხოცებოდა და ბოლოს ლაზებიც ისე გათურქდებოდნენ და ისე გაითქვიფდებოდნენ ოსმალებში, რომ ამათ კაცი ოსმალთაგან ველარას-

ფრით გაარჩევდა და ესევე გარემოება გახდებოდა იმის საძირკვლად რომ ლაზებში ქართული ენა და წერა-კითხვის ხსოვნაც სულ ძირიან-ფესვიანათ დაემხოზოდა და ამოვარდებოდა.

ოსმალთა მთავრობამ მიაღწია თავის საწადელს. 1845 წლის ომის შემდეგ, სტამბოლის შეიხულ ისლამის ბრძანებით, ეუწყათ ლაზთა ხოჯებს, მოლებს და მუფთებს, რომ ამიერიდამ არამც და არამც ჯამეში „ყორანის“ ახსნისათვის ლაზური ენა აღარ იქნეს ხმარებულყო. ვინც ამას არ შეასრულებს, იგი გადაყენებული იქმნება სასულიერო წოდებიდამო.

ამ დღიდან მართლაც ლაზური სასულიერო წოდება დაემორჩილა ბარბაროსულ ბრძანებას და მათ საერთოდ მოსპეს ლაზური ენის ხმარება ჯამეებში და ამ ენით ქადაგებაც. ამ დრომდის კი ლაზური ენის დასაწერათ და გამოსახატავად ლაზები ქართულს ანბანსაც ხმარობდნენ, რადგანაც არაბულის ასოებით მათ ლაზური სიტყვების გამოხატვა ძრიელ უჭირდებოდათ. ოსმალეთის მთავრობის ბრძანების კილო იყო მიზეზათ გამხდარი, თორემ ლაზებში ქართული ენის და წერა-კითხვის ცოდნა არ მოისპობოდა.

არაბულს ანბანს აქვს 24 ასო. ეს ანბანი კი ლაზურ სიტყვების დასაწერიდ და გამოსახატავათ არ კმარობდა. ლაზური ენის სიტყვების დასაწერათ ქართული ანბანი კი ზედ გამოჭრილი იყო და ეს დღესაც ასე გახლავთ მათში, ხოლო ქართულის წერა-კითხვის ხსოვნა კი მათში საერთოდ არის დამხოზილი.

რაკი ეს უბედურება მოხდა ლაზებში, მის შემდეგ მოხდა ისიც, რომ ლაზების ცხოვრების წესებიც სრულიად დაინჯღრა და დაეცა. ქართულის წერა-კითხვასთან ერთად, მათში მკაცრად დაემხო აღებ-მიცემის მიმდევრობა, სოცდაგრობა, უცხო ქვეყნებში მგზავრობა და ბევრიც სხვანი.

ასე და ამ გვარით, ოსმალეთის მახვილმა ლაზები დასცა ცხოვრების წარმატებით, სხვა და სხვა საკულტუროს ცოდნის ხსოვნით და უკანასკნელ იგინი გახდნენ ქურთების მსგავსათ, უკან ჩამორჩენილ ველურ ერთად.

ლაზებში ოსმალებმა ფეხი გაიმაგრეს. ამ დამონებით ჯერ შექამეს ლაზები; შემდეგ ისინი ეროვნულათ გაანადგურეს, მოსპეს, გააჭრეს ყველაფრით და ამის შემდეგ, რაკი ლაზები დაამდაბლეს მის შემდეგ ლაზისტანის საზღვრებსაც უწყეს მოტაცება და გათურქება. ამათი სურვილი იყო რომ ლაზისტანის ადგილებიც ისე შეექამათ და

გაეჭროთ, როგორც სხვა ერთაც უყვეს ესა და იგინი შექამეს და გააქრეს ეროვნულად.

ჯერ ლაზების გადაგვარების შესახებ ავლწერთ, რომელიც მნიშვნელობას არ არის მოკლებული.

ლაზები თავიანთი ნაციონალური თვისებებით და არსებობით ოსმალებმა თითქმის შექამეს. რაკი ლაზებმა ოსმალთა ბარბაროსული ბრძანება შეასრულეს და დასთმეს ყველაფერი, ამიტომ ოსმალებმა იფიქრეს, რომ ლაზებს ადვილათ გავათურქებთ და გადაგვარებთო, მაგრამ საქმე არც ასე იყო. ლაზები ოსმალებმა ვერკი გადაგვარეს, არამედ ლაზები ოსმალებმა დააძინეს.

1882 წ. აკადემიკმა მარ ბროსემ მოიწერა, რომ ქართველებო, რუსეთის ხელში თქვენ ნუ გემინიანთო! თქვენ არ გადაგვარდებით, რუსეთი თქვენ ვერას დაგაკლებთ, რადგანაც თქვენი წარსულის კულტურით ქართველები რუსებზე ბევრათ მალლა დგევხართო. საქართველოს მონობა უცხო სახელმწიფოთა ხელში ქართველებს არ უნდა გაშინებდეთ, რადგანაც ეს ქართველთ მონობა ორ დღესა ჰგავსო.

ვითყვით, რომ ლაზებსაც სწორედ ასე მოუხდათ: მართალია, ოსმალებმა ლაზებს ქართული ენა დაავიწყეს, ქართული ანბანის ხმარებაც მოსპეს ისე, რომ იგი აღარსად დასტოვეს, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მაინც ვერ მოისპნენ ლაზები, ისე როგორც პოეტი ამბობს: „არ მომკვდარა, მხოლოდ სძინავს და ისევ გაიღვიძებსო“. ეს თქმულება სწორეთ ზედ გამოკრილია ლაზებზედ.

ასე მოუხდათ ლაზებსაც და ამ მეოცე საუკუნის დამდეგს, ლაზებში ისეთი ცვლილება დატრიალდა, საქმე ისე მოეწყო, რომ ლაზებმა ისევ გაიღვიძეს, ისევ ლაზურის ენის და ქართული წერა-კითხვის შეგნებით თავი წამოყვეს. ეს გარემოება იყო შესანიშნავი საქმე და მეტად დიდებული მოვლენა ქართველი ერის ცხოვრებაში. ეს გარემოება რომ თავისთავად დიდებული მოვლენა არის, ამის არსებობას თვით ლაზების გაღვიძების და აღორძინების ისტორიაა, რასაც ახლა მძითხველს გავაცნობთ.

1900 წლებში ლაზებში გაჩენილან ისეთი შეგნებული ლაზები, რომელთაც ხმა მალლა დაუწყვიათ ლაპარაკი იმაზე, რომ ჩვენ თურქები კი არა ვართ, ჩვენ ვართ ქართველის ტომის მონათესავენი, ჩვენი ენაც არის ქართული და არა ოსმალური, ჩვენი წიგნიც არის ქართული და არა არაბულიო. ასეთ ქადაგებას ლაზებში დიდი ზეგავლენა მოუხდენია და ლაზებსაც განცვიფრებით დაუწყვიათ ცხოვრებაზე მზერა. ჩვენ ქართველების ძმები ვართ და ქართული ენა კი

არ ვიცითო. ამ გარემოებას ლაზები დიდათ დაუდარდიანებია, დიდათ დაღონებულან და დაუწყვიათ ამაზედ გოდებით და სინანულით ლაპარაკი და ოსმალთა ბოროტების ძრახვაც.

მცირე ხნის შემდეგ, 1910 წელს ლაზებს, ბეგიებსა და ალიების შორის ლაპარაკი კიდევ ატეხილა. ამის ქადაგება დიდათ გამძლავრებულა. ბოლოს საქმე იქამდის მისთლა, რომ ლაზებს დაუდგენიათ ასეთი აზრების განსახორციელებლათ უსათუოდ მათ უნდა შეასწავლათ ქართული წერა-კითხვა და მასთანვე უქვეყლად უნდა წაიკითხონ თავიანთი ისტორია და გეოგრაფიაც, გაიცნონ კარგათ თვით თავიანთ ქართულს ენაზედ.

ბევრის ლაპარაკის და თათბირის შემდეგ, ლაზისტანის ხოფას იქით. ამავე ხოფას მაზრის მცხოვრებთ შორის გავრცელებულა ეს აზრები, რომ ჩვენი ენა და წიგნი არის ქართული, ამიტომაც ჩვენ ვალდებული ვართ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა და წიგნი შევისწავლოთ და არა თურქული და არაბულიო.

ამიტომაც სოფ. აბოსიალიარში მცხოვრებთ კოლექტიური თხოვნა შეუდგენიათ ოსმალეთის განათლების მინისტრთან, სტამბოლში კაცები გაუფხავნიათ და უთხოვნიათ ნებართვა, რომ ჩვენ მოგვეცეს ნებართვა, რომ ლაზებმა ჩვენი ენისა და წიგნის შესასწავლი სკოლები დაეხსნათ და ჩვენს შვილებს ჩვენი ენა და ჩვენი ენის წიგნის კითხვა ვასწავლოთო.

ამ საქმის მეთაური ყოფილა ლაზი აბდულა აშიკ ჰასან ოღლი და ორიც სხვა ხელქვეითნი. მინისტრერს ამათი თხოვან დიდის პატივისცემით მიუღია და ნებართვაც მიუცია. მინისტრის ლაზებისთვის გამოუკითხნია და ლაზებსაც თავიანთი დედა ენათ ქართული ენა და წიგნი დაუსახელებიათ.

მაღე დაბრუნდნენ სახლში და ჩამოსვლისათანავე უნდა შესდგომოდნენ სკოლების მოწყობის საქმეებს. პირველად ესენი უნდა გამოსულიყვნენ ბათუმში. აქ უნდა ეპოვნათ ქართული ენის მასწავლებელი, როგორც კაცი, ისე ქალი. ამ მასწავლებელს ისინი წაიყვანდნენ თავის ქვეყანაში და მის მერე ისინი მოაწყობდნენ სკოლის გახსნის საქმეს და სწავლასაც დაიწყობდნენ ქართულს ენაზედ, მაგრამ ამ გარემოებას ხელი შეუშალა ომიანობის დაწყობამ და ამიტომ ამ კეთილ საქმეს ხელი შეუშალა 1914 წ. ომის სამზადისის და დაწყების საქმემ. გადმოგვეცეს ამ საქმის დამწყებ ლაზებმა, რომ ეხლა ვერ შევასრულეთ ეს განძრახვა, მაგრამ ომის უაჯავების შემდეგ კი ამ

განძრახვას სისრულეში მოვიყვანთ და ქართულ სკოლებს უსათუოდ დავეხსნიოთ.

აბდულ აშიკ ჰასან ოღლი დაბადებულია და გაზრდილა ოსმალთა მონობაში. მას შეუსწავლია ოსმალური ენა და არაბული ანბანი. იგი ოსმალთა ბარბაროსობით წმინდათ გათურქებულა და ლაზური ენის და თავისი ალარაფერი შერჩენია, მაგრამ მიუხედავად ასეთის გადაგვარებისა, მაინც ამ აბდულ აშიკ ოღლის ბუნებრივად, თავის ინერციით გამოურკვევია თავის ძიების მცნება, თუ ვინა ვართ ჩვენ, თურქები არა ვართ, არც ოსმალნიო, მაშ რა ჰქვიან ჩვენს ვინაობას და ჩვენ ქვეყანას, ამაში უნდა გამოვერკვიოთ, ეს ჩვენ უნდა ვიცოდეთო, ამის ცოდნა ჩვენთვის აუცილებელ საჭიროებას შეადგენსო. როცა ეს პირი ასე ფიქრობდა, იგი სწორედ ასეთსავე სიტყვებსაც ლაპარაკობდა თურმე მთელს ლაზებში, ბუნებრივმა სიმართლემ თავისი გაიტანა და მკედრებით დამონებულს ლაზებში აღსდგა თვითგამორკვევის და შეგნების დასაწყისი.

აწინდელ ლაზების წინაპრებმა შეიგნეს მარტივად ის გარემოება, რომ ლაზისტანი არც თურქეთია, არც არაბეთი, არამედ ის საქართველოა და თვით ლაზებიც ქართველების ტომისანი. ამათ ისიც შეიგნეს, რომ ჩვენი ანბანი ქართული ანბანია და არა თურქული, როგორც ჩვენ ამას ოსმალნი გვარწმუნებდნენ აქამდისო.

სიამოვნებით უნდა მოვიხსენიოთ ისიც, რომ 1900 წელს, სწორედ ასეთ შეხედულების კაცები მარტო აბდულ აშიკ ოღლი კი არ ყოფილა, არამედ სხვანიც ყოფილან მრავლად და ამათი შეგნების დასაწყისი აი საიღამ დაწყებულა. იპასაც ვიტყვით, რომ ეს საშვილიშვილო მცნება ლაზებმაც იცოდნენ.

საქმე აი როგორ ყოფილა:

ტრაპიზონში არსებობდა ოსმალთა საბეთალო სასწავლებელი. ამ სასწავლებელში თურმე ბეთალ მოწაფეთა რიცხვიც სულ ლაზთა შვილებსაგან შესდგებოდა. აქ ამ ლაზთა შვილთ ასწავლიდნენ არაბულს ანბანს, ოსმალურს ენას, არაბულს, სპარსულს, ფრანგულს, გერმანულს და ინგლისურს, გარდა ქართულის ენის, ასეთ ლაზელ მოწაფეთა შორის შემთხვევით ვიღაცას მიუტანია ფრანგულ ენაზედ დაბეჭდილი აკადემიკის ბროსეს მიერ „ქართლის ცხოვრება“ და ვახუშტის „საქართველოს გეოგრაფია“.

ლაზთა შვილებს ეს წიგნები წაუკითხავთ და მისის წაკითხვით გაუცვნიათ, რომ ლაზისტანი საქართველოა და ლაზებიც ქართველების და მეგრელების ნათესავეები არიან და არა თურქების. ამ ცნებ-

საგან მთელი სკოლის მოწაფეები სახტათ დარჩენილან და მათ დაუწყევიათ ძიება და ლაპარაკი მასზედ თუ ოსმალთაგან ჩვენი ასე გადაგვარება და დაკარგვა როგორ მომხდარაო. ბოლოს ყველაფერი დაწვრილებით შეუტყვიათ.

აი, ასეთ გონიერ მოწაფეთა შეგნებულმა სიტყვების წარმოთქმამ აიყოლია თურმე ლაზების შეგნებული ნაწილი და ამ შეგნებულთაც დაიწყეს თავიანთ ვინაობის შესახებ საუბარი და ძიება ამისი, სწორეთ ამათ საუბრისაგან გამცნებულა აბდულ ალა აშიკ ოლლი. ეს რომ ნამდვილია და მართალია ამას ასაბუთებს—კიდევ შემდეგი გარემოება.

1892 წ. ტრაპიზონიდან ბათუმში ჩამოვიდნენ ლაზები. რამდენიმე მოწაფენი, სამნი ამათაგანი, ფრანგული ენის კარგათ მცოდნენი. ბათომიდან ქობულეთში ამოვიდნენ და აქ ერთს ქართველ მაჰმადიანთა წარჩინებულ პირს სთხოვედნ ქართულს ენაზედ დაბეჭდილ „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის მიერ დაწერილს „საქართველოს გეოგრაფიას“, რომელი წიგნებიც ბროსემ 1848 წ. პეტერბუგში ფრანგულის თარგმნით ცალკე წიგნათ გამოცა.

საქმე ისე მოეწყო, რომ ეს წიგნები ქობულეთში მათ ვერავინ უშოვნა, მერე პატივცემულმა ქართველმა მაჰმადიანმა, შეგნებულმა მამულისშვილმა, ცნობილმა და დამსახურებულმა პირმა, პატიოსანმა ადამიანმა გულო ალა კაიკაციშვილმა ამ ლაზებს უამბო ცნობები, თუ იგინი ამ წიგნებს სად იშოვნიდნ და მასთან მაშინვე მიასწავლა. ყოვლათ პატიოსანს და ცნობილს გრიგოლ დავითის ძე გურულთან. ვისთანაც თქვენ მაგ წიგნებს უსათუოთ იშოვნითო.

ლაზთა შვილების სიხარულს თურმე დიდი ძალა მიეცა, იგინი გულო ალა-კაიკაციშვილს მადლობით გასცილდნ და მაშინათვე წავიდნენ გრიგოლ გურულის საძებნელათ, ესენი ჯერეთ ოზურგეთში ჩამოვიდნენ და მერე აქედამ ბათუმში წავიდნენ, რადგანაც გრიგოლ გურიელი იმ დროს ბათუმში ყოფილიყო საცხოვრებლათ.

ახლა აქ მოვაყვან უპატიოსნისის გრიგოლ გურიელისაგან მოთხრობილს ამბებს ამ ლაზელ ახალგაზდა საბეითლო მთელ რიგ ექიმების შესახებ და იმედია, რომ ამ გარემოებას აწინდელი ლაზთა შვილები და მომავალი შეგნებული რიცხვიც ლაზთა შვილების ამ გარდმოცემას წმინდათ შეხედვენ, სუფთა მცნებათ მიიღებენ და დაადგებიან იმ გზასა და კვალს, რასაც მათი წინაპრები ადგნენ და რასაც იგინი თურმე ხმა მალლა ლაპარაკობდნ ყველგან.

ლაზელი ახალგაზრდა ბეითლები და ჯარა ექიმები გრიგოლ გურიელს თურმე დიდის მოწიწებით და თავაზით შეხედნენ; პირველ ნახვისათანავე ლაზებმა გრიგოლ გურიელს ფრანგულად მისცეს სალაში, მერე მკითხეს, რომ თუ გნებამთ თურქულათ ვილაპარაკებთო. მე მიუგე, სთქვა გრიგოლ გურიელმა:

— ორივე ენაზედ ვისაუბროთ, მე ფრანგული კარგათ არ ვიცი, მაგრამ თქვენთან ლაზებთან ძრიელ მიხარიან, რომ ამ ენაზედ მექნება თქვენთან საუბარი, ფრანგულის ენით საუბარი თქვენთან იმას ნიშნავს, რომ თქვენ ლაზების ხსოვნა ჯერ კიდევ არ დაკვივრავთ და თქვენის დამღუპელის ოსმალეთის ენის მაგიერ ფრანგულად, ევროპიულად ლაპარაკობთ, ამით მე იმედი მაქვს, რომ თქვენ, როგორც ლაზები და ქართველის ტომის და ენის მონათესავენი, დღეის შემდეგ დაწინაურდებით ლაზურ-ქართულ ნაციის შეგნებით და თქვენ თქვენის სამშობლო ლაზისტან-საქართველოს ისტორიასაც შეისწავლით.

სთქვა პატივცემულმა გრიგოლ გურიელმა: მე რომ ამ უკანასკნელ სიტყვებს ვეუბნებოდი, ერთ ლაზს თვალებში ცრემლები მოერიდა და ამიტომ მეც სიტყვა აღარ განვაგრძე, ორმა მათგანმა დიდი მადლობა გადამიხადეს და მითხრეს.

— დიახ, უენერალო, ჩვენ მიტომ მოვედით თქვენთან, რომ ეგება თქვენ დაგვეხმაროთ და ისეთი წიგნები გვიშოვნოთ, რითაც ჩვენ ჩვენის ქვეყნის ისტორიას შევისწავლით. მხოლოდ ჩვენი ერთი უბედურება ის გახლავს, რომ ჩვენ ქართული ლაპარაკი და წერაკითხვა არ ვრცით, რადგანაც ოსმალოს მხარეში ლაზებს და მთლად ქართველებს სკოლებში ქართული ენას არ ასწავლიან. არ სწავლებას გარდა, იგინი ჩვენ მოტყუილებით გვარწმუნებდენ, რომ თქვენ თურქის ტომისანი ხართო და თქვენი ენა და წიგნიც თურქული და არაბულია, რადგანაც ლაზური ანბანი არ არსებობსო.

ჩვენ წავიკითხეთ ბროსესაგან დაბეჭდილი საქართველოს გეოგრაფია ფრანგულს ენაზედ და იქიდან გავიგეთ, რომ ჩვენ ლაზები თურქები კი არა, ქართველის ტომისანი ვართ და ჩვენი ქვეყანაც ლაზისტანიც საქართველო ყოფილა და არა თურქეთი. ამიტომ მოგმართავთ უენერალო და გთხოვთ, ეგები სიკეთე გვიყოს და ფრანგულს ენაზედ დაბეჭდილი წიგნები გვიშოვნ, ამით თქვენ დაუფასებელს სიკეთეს გვიზავთ.

გრიგოლ გურიელს ესეთი საუბარი დიდათ გაეხარდა და ლაზებს დაჰპირდა ზოგი რამ წიგნის შოვნა და ბოძება, იმავ დროს, თურმე

გადასცა ბროსეს მიერ ფრანგულ ქართულ ენაზედ დაბეჭდილი ვახუშტის საქართველოს გეოგრაფია და ფრანგულადაც დაბეჭდილი „ქართლის ცხოვრება“ ზოგის სხვა წიგნები ფრანგულათ დაბეჭდილები საქართველოს შესახებ.

ლაზებს ამ წიგნების შოვნა დიდათ გაეხარდათ და გრიგოლ გურიელს დიდი მადლობა უთხრეს და საფასურიც შეაძლიეს ბოდის მოხდით, მაგრამ გრიგოლ გურიელს საფასური არ მიუღია, ამ დროს, თურმე ლაზებმა გადაშალეს ვახუშტის გეოგრაფია და ფრანგულის თარგმნის დაბეჭდილის გვერდით ქართულის კითხვაც დაიწყეს, მერე თურმე გრიგოლ გურიელის უამბეს ასეთი ცნობა.

ქართული კითხვა ჩვენის ცდით ვისწავლეთ, ვკითხულობთ, გვგებთ კი არა გვესმის რა, რადგანაც ლაპარაკის პრაქტიკა არა გვაქვსო, ეხლა აქ, ბათუმში ქართულს ლაპარაკს ყური მოგვკარით და სახტათ დაფრჩით, სიტყვების გაგონებამ და მათ დაკვირვებამ ბევრს ქართულს სიტყვებს სწორეთ მიგვახვედრა. ქართული ენა ლაზურ ენასთან ისე ყოფილა დაკავშირებული, რომ ლაზი ორი კვირის განმავლობაში ისწავლის და ილაპარაკებს ქართულს ენაზედ, რაც ცხადი ნიშანია მის, რომ ეს ხალხი და ქართული-ლაზური ენაც არის ერთი და იგივე. გრაგოლ გურიელმა ასეთის გონიერულას შეგნებულთვის ლაზებს დიდი მადლობა უთხრა. ლაზებმა მერე გრაგოლ გურიელს უამბეს ლაზისტანის საზღვრების შესახები ცნობები, ოსმალთაგან ლაზური ენის დევნის ამბავი. ლაზების გადასახლება ლაზისტანიდან და ოსმალეთში დაფანტულია 400 ათასზედ მეტი ლაზიო.

მთელი ლაზისტანის მცხოვრებთ ლაზთა რიცხვი 1810 წ. 600 ათასზე მეტი ყოფილა, ეს ცნობა, აქ ლაზებს ოსმალეთის მთავრობის ერთის სტატისტიკურის ცნობიდან სკოდნიათ, რადგანაც იქ მოხსენებული ყოფილა, რომ ლაზისტანში, ოსმალის მთავრობის მოხარჯე ლაზთა რიცხვის 600 ათასი მოხარჯე არისო.

ამ დროის შემდეგი, ანუ 1830—1840 და 1860 წლების ოსმალური კალენდრების ცნობები იძლევიან, რომ ლაზისტანში ლაზთა მცხოვრებთა რიცხვი 200 ათასი სულისაგან შესდგებაო. მაშასადამე თვით ოსმალურის მთავრობის ცნობებით 1810 წ. შემდეგ ოსმალის მთავრობას ლაზების რიცხვის ოსმალეთის იმპერიაში დაუპნევია 400 მეტი სული.

ლაზებს უთქვაჰსათ: მიზეზი ლაზების აყრის და დაფანტვის ის ყოფილა, რომ პირველი ლაზები ოსმალეზზედ გაცილებით უფრო ლამაზი ხალხიაო. მეორე მიზეზი ის ყოფილა, რომ ლაზები უფრო

კრლტუროსანი ხალხი არი, ხელოსნობის კარგი მუშები და ვაჭრობისაც კარგად მიმყოლნი და მესამე კიდეც ის ბარბაროსობა ყოფილა, რომ ასეთის დაფანტვით ლაზები თავის ენას, სახეს და ვინაობის ცნობას დაჰკარგვენ და გაოსმალდებიანო.

პატიოსანმა გრიკოლ გურულმა სიტყვა, როცა ეს სიტყვა ერთმა ლაზმა, დაამთავრა იმ დროს, მეორე ლაზს ცრემლები მოუვიდა თვალებშიო, და მე დამიწყეს პირში ყურება, თუ მათ მე რა იმედს მივსცემდიო.

მერე უამბნიათ კიდეც, რომ ოსმალეთის მთავრობას ლაზების წინაშე სხვაც ბევრი ბოროტება მიუძღვის და უმთავრესად კი ის გარემოება, რომ ვინც ლაზისტანში ლაზები დაშინენ და მათში ლაზური ენა ვერ დაამხეს და ვერ მოსპესო. მის მიერ, ამ ლაზებს, ლაზური გვარების ტარება აუკრძალეს და ყველას ლაზური გვარის მაგიერ ოსმალურად უწოდესო. ამით მათ ბევრი რამ ისტორიული გვარები მოსპეს ლაზისტანში ლაზთა შორისო.

დღეს ლაზი შურღაია—იწოდება შუროღლითო, შანია—შაინოღლათ, ჯანია—ჯანოღლათ და სხვაც ბევრი ასეთნი, ოსმალთა ბარბაროსებმა არც ეს აკმარეს ლაზებს და მათ დაუწყეს სახელების გამოცვლა მთელს ლაზისტანში სხვა და სხვა სოფლებს, მთებს, მინდვრებს დაბებს და ქალაქებსაც, მაგრამ ვერცა ამით შესძლეს მათ და ლაზებში ვერ ამოაგდეს ლაზური სხოვნა და დღესაც ლაზები თვით ლაზისტანიდან გასულნი და დაპნეულნიც ლაზურად ლაპარაკობენო. ისინიც, რომელთაც დაკარგეს ლაზური ენა და დღეს ოსმალურად ლაპარაკობან ისინიც ამბობენ რომ ჩვენ ლაზები ვართ, ანუ ქართველებიო.

ლაზების ძველი და ახალი.

ლაზები და ლაზისტანი თამარ მეფეს დიდათ ჰყვანდა მიღებულნი. ამიტომაც ვახლდათ, რომ თამარ მეფეც ლაზისტანში ძრიელ ხშირიდ სცხოვრობდა. ამის მიზეზებია ის, რომ ლაზივტანის ყველა ძველს ნაშთების კეთებას სულ თამარ მეფეს აწყურენ. თვით მუსულმანების ნაშთებს და სხვაბსაც მას აკუთვნებენ. 1885 და 1890 წლებში მე ვნახე ლაზები და მათგან შევიტყე, რომ მათში ყველა ლაზმა იცის თამარ მეფის სახელი და ისიც, რომ ის ქართველი მეფე იყო.

„ქართლის ცხოვრებით“ და ვახუშტის „საქართველოს გეოგრაფიით“ ვიცით, რომ ლაზები მეთორმეტე და მეცამეტე საუკუნე-

ში დადათ იყვნენ ამაღლებულნი, სწავლა-განათლების მხრით დიდათ იყვნენ წინ დაწინაურებულნი, სამხედრო სამსახურის ცოდნით, სამომარი იარაღების კეთებით და მეზღვაურობით, რომელსაც ბარონ უსლარიც ასაბუთებს.

ეს სულ მათი ღირსება გახლდათ იმის მიზეზით, რომ თამარ მეფეს ლაზები დიდის პატივისცემით ეპყრობოდნენ.

ლაზების ასე დაწინაურებამ და ნიჭიერებამ თამარ მეფეს მისცა დიდი საბუთი, რომ თვით ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში, ლაზები იქმნენ უპირველეს გმირებათ და მოღვაწეებათ ჩარიცხულნი, რასაც ჩვენი ისტორიაც ასაბუთებს.

ტრაპიზონის იმპერიას თამარ მეფემ ერთგულ მცველებათ ლაზები დაუყენა გარს. იმ დროს ლაზებმა ბიზანტიური ენა ისე იცოდნენ, როგორც თავის დედა ენა ლაზურ-ქართული.

დასაბუთებულაა, რომ ტრაპიზონის იმპერიის შინაური და გარეგნული წესწყობილების განმტკიცება და გაძლიერება პირდაპირ ლაზებს და მათს ენერგიულ შრომას ეკუთვნის. საქმე ისე მოეწყო, რომ მთელი სამცხე-საათაბაგოც კი ლაზებზე და ლაზისტანზე იქმნა მიწერილი და შეერთებული. ამგვარის ერთგული მოქმედებით ლაზები იყვნენ გარდამეტებული ნაციონალისტები და ესენი ისე იცავდნენ თავის ქვეყნის საზღვრებს და ისეთი წესები ჰქონდათ შემოღებული, რომ მის ხელის ხლებას ვერც ბიზანტიელნი ახერხებდნენ, ვერც სომხები და ვერც ოსმალნი. ყველას ეშინოდათ ლაზების.

ლაზების ნაციონალური ძლიერება ისეთი მძლავრი იყო და ამაღლებული, რომ იგინი ტრაპიზონის იმპერიის მართვა-გამგეობის დროს, ყველგან სულ ქართულს ენას და წერვა-კითხვას ხმარობდნენ. ქართული ენა და წერა-კითხვა მათ ისე უყვარდათ, რომ თვით ლაზისტანის ტრაპიზონის მთავარ ეპისკოპოსსაც კი ეწოდა ეპისკოპოსი ხალთისა, რასაც ნიშნავდა თურმე „ეპისკოპოსი ქართლისას“ ასე რომ ბიზანტიელნი „ქართლის“ მაგივრათ „ხალთას“ ხმარობდნენ თურმე.

ეს ცნობა ჩვენ აქ იმიტომ მოყიყვანეთ, რომ ვიცოთ ლაზისტანის ნაციონალური სულის ძლიერება და საქართველოს წინაშე ერთგულა სამსახური, რომლითაც ლაზები უხვათ იყვნენ დაჯილდოვებულნი.

ლაზების განვითარების და კულტურულად მომზადების შესახებ თვით მათშიაც არის ბევრი რამ ზეპირის ამბებით დაშთენილი და

ერთ ამბავს ჩვენც მოვიყვანთ აქ, რომ აწინდელმა ლაზებმა კარგათ იცოდნენ თავიანთ წინაპრების მაღალი ღირსება, შემძლებლობა და სიძლიერე.

თამარ მეფემ ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების და გაძლიერების გამო, ისურვა ლაზისტანას საზღვრებში ოთხი დიდი ეკლესიების აშენება. ამ ოთხი დიდი ეკლესიის გაკეთების ზეპირი ცნობები ლაზებს გარდა იციან გადმოცემით ართვინის გასომხებულ ქართველ კათოლიკეებმაც.

ყველა ეს ნაშენი ეკლესიები ლაზებში შეამკეს მორთეს, როგორც შინაგან, ისე გარეგან. შიგნით მორთულება უფრო დიდ ყურადღებას იპყრობდა. მარმარილოს თეთრსა და ლურჯ კვებზე ქანდაკება და ჩუქურთმის ხელოვნური ხელოვნებაც, რომლის ერთი ნაშთი 1895 წ. შავშეთ-ტბეთის ეკლესიაშიც კი იყო დაშთენილი. ესეა იქ ეს ქვა აღარ არის, სომხებს ჩამოშობტვრევიათ. ასე გადმოგვცემს ექვ. თაყაიშვილიც.

ასეთ იშვიათ ჩუქურთმა-ქანდაკების გარდა, ხსენებული ნაშთები შესანიშნავი იყო კიდევ ფერადი მხატვრობით, რომელიც უფრო დიდ მნიშვნელობას აძლევდა. მაშინდელი ნახატები დღესაც დიდ ინტერესს იწვევს მნახველებში, რომელნიც უხვათ მოაპოვებინ საქართველოში და თვით ლაზისტანშიაც.

გარეთ ჩარიგებულია სხვა და სხვა სურნეჯოვანა ხეხილებით, როგორც მაგალითად „მაგნოლია“ და სხვები.

ერთი სიტყვით, ლაზებმა მეთორმეტე და მეცამეტე საუკუნოებში ლაზისტანში დიდი აღმშენებლობითი მუშაობა აწარმოეს.

ლაზებმა უსათუოდ უნდა გაეცნონ თავიანთი წარსულს და წინაპრების ცხოვრებას, თუ როგორ იყვნენ ისინი კულტურულად და წინაურებულნი. დავსძენთ აქ მოკლეთ ლაზების ახალგაზრდობის საყურადღებოთ, რომ მათი წინაპრები ისე იყვნენ კულტურულად და წინაურებულნი და ამაღლებულნი, რომ აწინდელის ლაზებისათვის დიდი სირცხვილი უნდა იყოს, რომ მათ თავიანთ წინაპართა გონივრული მოქმედების და მოღვაწეობის ცნობები კი არ იცოდნენ.

ლაზისტანის ძველის ნაშთების მშვენიერების მნიშვნელობა ლაზებს ისე კარგათ სცოდნიათ, რომ იგინი თურმე ხახულს, იშხანს, ანჩას, პარხალს დიდას მოწიწებით ზყურებდნენ, მის ყოველ ნაშთს იცავდნენ დიდის სიფრთხილით და მასთან ლაპარაკობდნენ შემდეგ საქებურს ცნობებს, რაც კი ხსენებულ ნაშთების ძვირფას მნიშვნელობას ეხებოდა. ეს ამბები მათში იყო ზეპირ დაშთენილი.

ლაზები იტყვიან: „სახელქებულია სიჭრელით სახული, ანუ ვარდის მსგავს მოქარგულებით“, რადგანაც კედლები ასეა გაკეთებული, ერთი წყობა თეთრი ქვა ხმარებული, მის ზემოთ მეორე ფერი ქვა. ასევე არის ზემოთ სხვა ფერის ქვა, ასევე სხვები და მთელი აშენებულია ვარდის კონის მსგავსათ სხვა და სხვა ფერით და ასევეც სხვა გვარ არის შეშკობილი იგი.

აჩის ისეთი გარდმოცემანიც ლაზებში, რომელიც ბევრმა მათგანებმაც არ იციან, ახალგაზრდებს მისი არაფერი არ ახსოვთ, ისინი სულ გათურქებულნი არიან და დაკარგულნი. ესეთი ძველი ამბები იციან ისევე ძველმა კაცებმა და ისიც შეგნებულმა პირებმა, რომელთაც თავის ვინაობის კიდევ ახსოვთ ცოტაოდენი ზეპირი გადამოცემით ისტორიული ცნობები.

ასეთი ლაზები არავის ეტყვიან, რომ ისინი ლაზები არ არიან და იგინი თურქები არიან, ან ქურთები, არა, ასეთებს კიდევ ახსოვთ თავის ვინაობის ცნობები. ამის შეგნებით დაკარგულები არიან უმეტესათ ახალგაზრდება და ისიც, სამწუხაროთ, გლეხკაცობა.

მივიდეთ ისევ ჩვენს ნაშთებზედ: ლაზები იტყვიან: მშვენიერია ანჩა თავის კარგის წარსულით და მის შესანიშნავათ მოართულის ჰაუზ-მილებით და შადრევანებით და ყველა ეს მარმარილოს ქვებით, ჩუქურთმიან ტიკინებით, თოჯებით და ბიზანტიურის ძველის ფაგურებით და ასეთი შემკობილობით, რომელთაც გარსვე აკრავთ დასასვენებელი ადგილები და სხვადასხვანაირი ტახტები.

ამნაირი საქები გახლავთ თავის მცენარეთა წალკოტებით და მასში მოწყობილ და დანერგილ ხეების მშვენიებით და სილამაზით, რომელთა ხილვაც ლაზებს დიდათ ახარებს, ასულდგმულებს და გონებითაც ამალღებს თავიანთ წინაპართა ღირსებებზედ.

პარხალი ქებულია თავის კარგი ჰავით და ბუნების სიკეკლუცით. ლაზები იტყვიან ხოლმე, რომ მისი ბუნება არის ზურმუხტისა და ლალისა. ამასთანავე ამ გარემოებას ამშვენებს და ამალღებს ის გარემოებაც, რომ ამ ნაპარალს და კლდიან ალაგას გამრავლებულია ყველანაირი საჭირო და მარგებელ მცენარეთა რიცხვი, რომელთაგან შეზავებული და აღმოცენებული სულოვნება უადვილესათ ჰუკურნავს და ჯანხედ აყენებს როგორც ავადმყოფებს, ისევე აჯანსაღებს და მასთან რამე სენის მქონებელთ უკარგავს ყველა სატკივრებს და მათ ასაკლდევენს სამუდამოთ, როგორც ხორციელით ისევე სულიერათაც. დღეს კი ყველა ესენი მოსპობილია და გაპარტახებული ოსმალეთის ზეგავლენით.

ლაზისტანის ახალგაზრდობას ვალი აწევო კისერზედ, რომ მათ თავიანთ მკონარეობას და ოსმალებისგან მოსპობას თავი დააღწიონ, თვალეზი გაახილონ, ვინაიდგან სირცხელია მათთვის, რომ ასეთის კულტურული ერის ჩამომავლობა ოსმალთა მონობას ასე ემორჩილებოდენ. მათ ჩვენ პოლიტიკურათ ბრძოლას ხომ არ ურჩევთ და ამით არ ვაქეზებთ, ვსთხოვთ, რომ მათ თავისი წინაპართა ისტორიულს კვალს ყურადღება მიაქციონ და დააწყონ მეცადინეობა, რაშიაც ვარწმუნებთ, რომ ისინი ლაზისტანში ბევრს რამე ძვირფას ნაშთებთა ცნობებს შეჰკრეფენ, რომელ ცნობებსაც გარს ევლებათ თვით ლაზების წინაპართა კულტურული შემძლებლობის დიადი მნიშვნელობა. აი ეხლაც მოვიყვანთ აქ ერთ გადმოცემას, რომელიც ძველათ გავრცელებული იყო ლაზებში და ეხლა კი ამისი და ზემოხსენებულ ნაშთების ცნობებიც აღარავინ არაფერი იცის, ყველაფერი დავიწყებულ-დაკარგულია მათში.

აი ეს ამბები: თამარ მეფეს ერთხელ დასჭირდა ზემოხსენებულ ნაშთების კეთება. ამიტომ მას თავის თავიდან ერთი თმა გამოჰფერიო, ლაზებისთვის მიუცია, მერე ამ თმის საშუალებით ლაზებს ოქროს ხაზინა თუ მადანი უპოვნიათ და მერე ამით დაუმთავრებიათ ხსენებული ნაშთები.

ამ ნაშთების გაკეთების შემდეგ, თამარ მეფემ ლაზები დალოცა და მათი ხელოსნობა კურთხეულიც იქმნა. ამიტომაც იყო, იმ დღიდან ლაზებში დიდს წარმატებას და გავრცელებას მიეცა სახელოსნო საქმეები.

თამარ მეფის დალოცვა და კურთხევისაგან ლაზელ ხელოსნებს ისე კარგათ წაუვიდათ საქმე, რომ მთელი ლაზისტანის ხალხი სულ ხელოსნობის სწავლას გაჰყვნენ. მალე ისიც მოხდა, რომ მთელს საქართველოში სულ ლაზი ხელოსნები მოიფინენ. ყველგან სახლებს, ხიდებს, კოშკებს, გალავნებს, ეკლესიებს და სხვადაც ბევრს ასეთებს სულ ლაზელი ხელოსნები აკეთებდნენ.

ეხლა ეს ცნობები აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ ლაზებმა იცოდნენ თავიანთ წინაპართა კულტურული შემძლებლობა, რომ მათი ძალები კულტურულათ ასე ყოფილან დაწინაურებულები, რომ მათი შესძლებიათ ასეთი დიდი ისტორიული ნაშთების კეთებაც, რომელთა გაკეთება ბევრის ხალხისათვის შეუძლებელი იქნება და ნამეტურ ისეთი ხალხისათვის, რომელნიც კულტურათ გაცილებით დაბალ ხარისხზედ სდგანან.

ლაზების ძველი და ახალი.

აქ ერთი სასახელო კიდევ ის გახლავთ, რომ ჩუქურთმის ქრა და ნამეტურ მარმარილოს ქვაზე ქანდაკებაც ერთობ ძნელი საქმეა, მიუხედავად ამისა ლაზებს ყველა ესენი და ნამეტურ ფურადის წამლეით ხატვაც ისე კარგათ ჰქონდათ შესწავლილი, რომ იგინი სახელოვან ხელოსნებად გამოცხადებულან მთელს საქართველოში, რადგანაც აქ ხელოვნებაზედ არის ლაპარაკი და მტკიცება ლაზების წინაპართა კულტურულათ ამაღლების შესახებ. ამიტომ აქ ჩვენ მოკლეთ მოვსთვლით კიდევ ლაზების კულტურულად არსებობის ცნობებს.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ლაზები, როგორც ერთსა და ორს ხელოსნობაში ყოფილან დაწინაურებულნი, ასევე ყოფილან ზოგს სახელოსნო საქმეებში წარჩინებით შემოსილები. ამის მაგალითია ლაზების სამეურნეო ნაწილი და ნამეტურ მეხილეობა და ბაღოსნობა, მაგალითებრ, ლაზებმა მთელი ლაზისტანის ტყეები და ველები გააფსეს ხილის ხეებით. ძველათ ლაზისტანში ზოგი ხილის ხეები ძრიელ ცოტა იყო.

ლაზებმა გაამრავლეს კაკალი, თხილის ხეები, წაბლის, ლეღვის, წარმატებაში წაიყვანეს ლიმონის, ფორთოხალის საქმეები და ნამეტურ ზეთის ხილის გამრავლება და მერე ამ ხილის დამარილება პირველ ხარისხამდე.

ლეღვის ჩირს ისე კარგათ აკეთებენ ლაზები, რომ მათგან გამზარი ლეღვის ჩირი ისეთი ტკბილი და კარგი გახლავთ, რომ იგი ევროპაშიაც კი გაჰქონდათ. ეს ლეღვის ჩირი პატარა ყუთებით ჩვენს საქართველოშიაც მოჰქონდათ ხოლმე.

ზეთის ხილის ხეებიც მრავალია ლაზისტანში და მათი მოვლაც ლაზებმა კარგათ იციან, მაგალითებრ, ზეთის ხილის დაყრეფა, მერე მისი დამარილება და წნილათ მომზადება. ამათი დამზადებული ზეთის ხილი მუდამ ქებულია ყველგან და იმიტომაც ის კარგ ფასებშიაც ისყიდება. ლაზური ზეთის ხილი ბევრათ სჯობია ართვინის ზეთის ხილს.

ლაზისტანი, როგორც მდიდარი იყო ბუნებით, მიტომ სავსე იყო მთელი ლაზისტანიც სხვა და სხვი სიმდიდრეებით. ამის მაგალითს ახასიათებს შემდეგი გარემოება: ლაზისტანში ძველათგანვე დიდათ მრავლობდა ფუტკარი, ამიტომ ლაზებმა ფუტკარის მოვლა-

მოშენებაც ძველადგანვე ოსტატურათ შეიგნეს, შეისწავლეს და მერე მათ გამრავლებასაც მიჰყვეს ხელი.

ამიტომაც გახლდათ, რომ ლაზისტანში დიდძალი თაფლი მოდოდა, იმდენი, რომ ლაზისტანის თაფლი ევროპაშიაც კი გაჰქონდათ გასაყიდათ დიდის რაოდენობით, ასე რომ ეს თაფლი საქართველოშიც გადმოჰქონდათ და კარგ ფასათ ასაღებდნენ. მოკლეთ, ლაზისტანი ძველათგანვე თითქმის თაფლის ქვეყანა იყო.

თაფლი ისე მრავალი იყო მათში, რომ დიდძალი წმინდა სანთელიც გამოდიოდა. ეს სანთელი მათში იმ ზომის იყო, რომ ლაზები სახლის ჭრაქათაც კი ხმარობდნენ. გარდა ამისა, წმინდა სანთელი გაჰქონდათ საბერძნეთშიც, რუსეთში და საქართველოშიაც გადმოჰქონდათ გასასყიდათ.

თქმულება არის, რომ თვით წმინდა სანთლისაგან ლაზებს, თურმე არაყიც კი უხდიათ, რომელიც შემდეგში ეს, სანთლისგან არყის ხდის წესი ვურიაში გადუტანიათ. იმის ცნობაც არის დარჩენილი, რომ ეს არაყი გამოუხდიათ ლაზ ბერებს, რომელნაც თურმე ხახულის მონასტერში იყვნენ აღზრდილნი და იქვე მცხოვრებელნი.

რაკი ასეთ ცოდნაზეა ლაპარაკი, არ შეიძლება რომ აქ არ მოვიხსენიოთ ერთი გარემოებაც.

არყის გამოხდასთან ლაზები ღვინის დაყენებაშიაც მოხერხებულნი ყოფილან. მაგალითებრ, ლაზისტანის ტყეებში იგინი მრავლად მისდევდნენ ვაზის გამრავლების საქმეს. მთელი ლაზისტანის ტყეები ლაზებმა ძველათ სულ ვაზის ხეებით გაავსეს. ამიტომაც ლაზებში ყურძენიც ბევრი მოდიოდა და აქედამ ლაზები თეთრს და წითელ ღვინოსაც მრავლათ აყენებდნენ. საუწყებელია, რომ იქ ღვინოც თურმე კარგი გამოდიოდა.

მთელს ლაზისტანში, ზედმეტ სულ ლაზური ღვინოები იხმარებოდა, ამას გარდა ლაზებში იმდენი იყო ღვინო, რომ ძრიელ ხშირათ თვით ბიზანტიაშიაც აქედამ გაჰქონდათ ზედაშეთ ღვინო, რადგანაც ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ, იგინი ოსმალთა შიშით ღვინოს ვეღარ სწურავდენ და ამიტომ მათ ლაზისტანიდამ გადაჰქონდათ საჭირო ღვინო ამისაგან თურმე ლაზებს კარგი მუშაობა და უაჭრობაც აქენდათ გამართული ბიზანტიაში.

ლაზისტანში ღვინის დაყენების მიმდევრობა ამოვარდა მეჩვიდმეტე საუკუნის ნახევრიდამ, იმის ცნობებიც არის დაშთენილი, რომ ლაზები ღვინოს სევამდენ მაშინაცკი, როცა იგინი ისლამს დაუკავშირდნენ, ეს გარემოება ოსმალის მოღებმა და ხოჯიებმა შეიტყეს,

მათ ლაზებს სასტიკათ აუკრძალეს ღვინის სმა, მაგრამ ვერც ამით გააწყეს რამე, ამის მერე ოსმალთა მთავრობის ბრძანებით მთელს ლაზისტანის ტყეებში დაიწყეს ვაზის ხეების ამოგლეჯა და მოსპობა მათი. მოკლე დროის განმავლობაში მთელ ლაზისტანში ისე მოაწყეს საქმე, რომ მეთვრამეტე საუკუნის დამდეგს მთელს ლაზისტანში ვაზის ხეები წამლადაც აღარსად იშოვნებოდა.

ამ გარემოებამ ლაზები დიდად დააღონა, მაგრამ რას იზამდენ, ვერასფერს, ღონობდენ მით უფრო. რადგანაც ლაზები ღვინისაგან ძმარსაც აკეთებდენ და ამ ძმარს ლაზები საქმელებს გარდა ხშირათ წამლათაც ხმარობდენ, დაღონებული ლაზები აქეთ-იქით მიაწყდენ და მერე მათ მოახერხეს ძმრათ დაყენება და გამოხდა ხართუთისაგან, მაშინ ლაზებში „ხართუთა“ მრავლათ იყო თურმე.

მცირე ხანს შემდეგ ოსმალებმა ესეც შეუტყეს და ლაზებს აუკრძალეს „ხართუთის“ ძმრის გაკეთებაც, ლაზები ამის ბრძანებით შეაშინეს, ესენი ბრძანებას დაემორჩილნენ და მის შემდეგ მართლაც ესეც დასტოვეს. ამის შემდეგ მათ ლიმონს დაუწყეს ძმრათ ხმარება და საქმე ისე მოეწყო, რომ წამლათაც ყოველთვის ლიმონისაგან გამონახად წვეწვს ხმარობდენ. ამაზედ კი ოსმალნი ლაზებს ხმას არ სცემდენ, რადგანაც ლიმონის სიმყავეს თვითონაც ხმარობდენ ოსმალნი.

მოკლეთ ითქმის, რომ ლაზებს ოსმალებმა ბევრი რამ სამეურნეო საქმეების კეთება და ოსტატობანი დაავიწყეს და ამის ნიშანწყალია ის გარემოებაც, რომ ლაზები მრავლათ მიხდევდენ ღორის მოვლა-მოშენებას, რადგანაც ლაზისტანში რკო და ასეთნი ძრიელ ბევრი იყო, რითაც ღორები საზრდოვდებიან ადვილათ და კარგად, მაგრამ ესეც ამოვარდა მათში, ისე, რომ მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარს ამათი ჭაჭანებაც აღარ იყო, დღეს ხომ ლაზისტანმა სრულიათ გამქრალია ღორების სინსილა, თუმცა ერთ დროს ყოველი ლაზის ოჯახი მდიდარი იყო ამათის რიცხვით.

აწინდელმა გათურქებულმა ლაზებმა უნდა იცოდნენ ის ჭეშმარიტება, რომ მათი წინაპრები არას დროს არ ყოფილან უკან ჩამორჩენილ ხალხათ, იგინი ბევრს მეზობელ ხალხებზედ მაღლა იდგნენ კულტურით და საზოგადო საქმეთა პატივისცემით, სულ ეს იყო იმის უმთავრეს მიზეზებათ გამხდარი, რომ ლაზებმ ლაზისტანში ყოველთვის მაძღრები იყვნენ, ამათი ცხოვრების პირობები ისე იყო მოწყობილი, რომ ძველათ, მთელს ლაზისტანში ერთს მათხოვარსაც ვერა ნახავდით.

ასე იყო ლაზისტანი XII საუკუნეში და ამის შემდეგაც ერთობ კარგს ხანს, ასეთი ცხოვრების წესები ლაზებს მიტომ ჰქონდათ, რადგანაც იგინი სულ ძველათ დაადგენენ წარმატების გზას და ცხოვრების რიგიანათ მოწესრიგებას.

ესეთი ლაპარაკი ვინმემ მძალე პატრიოტობაში არ ჩამოგვართვას, ანუ ლაზების ქება-დიდებათ და თავის კვებნაში, ლაზები რომ ასე იყვნენ ცხოვრებით მოწესრიგებულნი და წინ წასულნი, ამას ასაბუთებს კიდევ შემდეგი პირობები.

ლაზები წინათვე გრძნობდენ ასეთ ცხოვრების მოწყობის საჭიროებას, ამიტომაც მათ ამოირჩიეს ორი გზა ასეთი ცხოვრების მოწესრიგებისათვის, პირველათ დაიდგენენ ორს წარმატებას გზას, რომაელთა მფლობელობის დროს, მათ კარგათ შეისწავლეს რომაული ენა და მათებურა სახელოსნო საქმეების მართვა გამგეობა და შრომა, რომაელთა ფლობის დროს, იგინი ისე დაწინაურდნენ, რომ სამადნო საქმეთა მუშაობით რომაელთა წინაც უსწრობდნენ და ყველა სახელოსნო და სამადნო საქმეებში დიდად სახელოვნებდენ.

რომაელთა ფლობის დროს, როცა რომაელებს ეკავათ საქართველო და შავი ზღვის ნაპირები, მაშინ ლაზებმა გამოსძებნეს ლაზისტანს ახლოს, მურღელის ხეობაში, სპილენძისა, თითბრისა და რკინის მადნების ადგილებიც, ლაზებმა ეს მადნები გახსნეს და მუშაობაც დაიწყეს, ამ მადნების მუშაობამ გასტანა კარგა ხანს და როცა საქართველოს სამეფო დაარსდა, ფარნაოზ მეფის დროს, ამ მადნებში სულ ლაზები მუშაობდნენ. ამ მადნების დამუშავების საქმეებს ჩვენი ქართლის ცხოვრებაც გვაუწყებს, ამის ნიშნები ლაზებში დღესაც არის დარჩენილი.

ლაზების ისტორიაში საყურადღებო არის ერთი ის გარემოებაც, რომ რომაელთა მფლობით დამონებულმა ლაზებმა ლაზისტანის გვერდით თითქმის შიგ ლაზისტანში გამოსძებნეს თუთიის მადნის ადგილები და საქმე ისე მოაწყეს მათ, რომ ართვინსა და ლაზისტანს შუა, ერთს ხეობაში გახსნეს თუთიის (ცინკი) მადანიც, სადაც ლაზებთან ერთად რომაელთა ხელოსნებიც მუშაობდნენ. ამ გვართ ჩვენ ვხედავთ ისტორიაში, რომ ლაზები ცხოვრების წარმატების გზას პირველათ რომაელთა ფლობის დროს დაადგენენ.

საყურადღებოა კიდევ შემდეგი დროც, როცა ამ მხარეზედ გაძლიერდა ბიზანტიელების ძალა ლაზისტანში მოძებნილ იქმნათეთრი და ლურჯი მარმარილოს ქვის მადნები, ამის გარდა ბიზანტიელებმა სხეაც ბევრი რამ შექმნეს და ააღორძინეს ლაზისტანში.

ბიზანტიელების დროს, ლაზები ბევრის ისეთის სახელოსნოს საქმიანობით დაწინაურდნენ, რაც საყურადღებო იყო დიდათ მათს ცხოვრებაში.

რომაელთა და ბიზანტიელთა ფლობამ ლაზებს ასწავლა ბევრი რამ სახელოსნო საქმეთა კეთება და ნაპეტურ შემდეგ სახელოსნო მუშაობათა წარმოება, რომლითაც ლაზები შემდეგს საუკუნეებში ლაზისტანში დიდათ დაწინაურდნენ და მასთან მთელს საქართველოშიაც დაიწყეს ხელოვნება, რის ნიშნებს ჩვენ „ქართლის ცხოვრებაც“ გვაუწყებს მეთერთმეტე საუკუნეშიაც.

საჭიროთ ვსთვლით, რომ რაც ამ წერილის ზემოთ გაკვრით ვილაპარაკეთ, ის აქ თვითოეულათ მოვსთვალათ, რომ დიადი ისტორიული გარემოება აწინდელმა ლაზებმა იცოდნენ კარგათ, ეს პირობები მათ უნდა შეისწავლონ კიდევ და იცოდნენ დაწვრილებით. ის პირობებიც, რომ მათ წინაპართა ასეთ შემძლებლობას და კულტურას ერთობ დიდი კავშირი აქვს ჯერეთ რომაელთა კულტურულს ზეგავლენას და მის მერე ბიზანტიურსაც.

აწინდელმა ლაზებმა უნდა იცოდნენ კარგათ, რომ მათ სამშობლოს ერთ დროს რომაელები ჰფლობდა და მეორე დროს ბიზანტია, ამ ხალხებისაგან ლაზებმა შეისწავლეს ბევრი რამ და ამიტომ აქ ჩვენ მოვსთვლით ზოგი ერთებს.

ლაზებმა რომაელთაგან შეისწავლეს მეურნეობა, მევენახეობა და ხეხილების დამყვანა და უკეთ მოვლა-მოშენება. ლაზებმა გაათავროვეს ლიმონის ხეხილის დარგვა მთელს ლაზისტანში, ფორთოხალის, ლეღვის, თურუნჯინის, ნარინჯინის, ზეთის ხილის, კაკლის და სხვათა ასეთების.

რომაელთაგან ისწავლეს დაბლობა, ხარაზობა, ტყავზე მუშაობა. ქონების სახელოსნოებიც რომლების დროს არიან შემოღებული. ყაზახობაც რომლებისაგან შეისწავლეს, ძაფების მრავალ ფერით გამოყვანა.

ძაფების გამოყვანის დროს, ლაზებსვე შეიგნეს ნემსების გამოყვანა, ქინძისთავის, მაკრატელის კეთება და ბევრიც სხვა ასეთების, ნამეტურ სარკის შემოღებაც ამ დროს აკუთვნებენ.

ცნობა არის, რომ ლაზებს საპნის კეთებაც რომაელთაგან შეუსწავლიათ, რომელათ „სავონი“ ეწოდება. ასევე სხვაც ბევრი რამ და გ. წერეთლის სიტყვით, რომაელთა გავლენა ისეთი ძლიერია ქართველ ლაზებზედ, რომ თვით ქართულ-ლაზური სიტყვა რაბაკიცკი, ლათინური ტაბულა გახლავსთ.

რომეელთა შემდეგ ლიზებზედ ერთობ დიდი კულტურული გავლენა ჰქონდათ ბიზანტიელთაც. ამათგან ლაზებმა ბევრი რამ შეისწავლეს და ამ შესწავლით იგინი კარგათ დახელოვდნენ. აქ ჯერეთ კიდევ დავასახელებთ ერთს გარემოებას, რის ვაკეთების ოსტატობა ლაზებმაც რომეელთაგან შეისწავლეს. იგი ბიზანტიელთა ხელში უფრო განავითარეს. ეს გარემოება გახლავთ საეკლესიო ხარების ჩამოსხმის ცოდნა და მისი ამბავი და ძვირფასათ საეკლესიო ნივთების და ხატების კეთება. რასაც თანა სდევს დიდი ანტიკა ხელოვნური ისტორია. ამის ცხადი საბუთი არის ის გარემოება, რომ ლაზები ამის ცოდნით დიდათ ბრწყინავდნენ ძველათ.

ამის მაგალითია ხახულის შღვთის მშობლის ხატის ვაკეთების საქმე და ისტორია, რომელიც დღეს გელათში ასვენია, აგრეთვე ანჩის ეკლესიის ხატის ისტორია, რომელიც ტფილისში ასვენია, იშხნის ეკლესიის ხატის ისტორია. პარხალის და სხვა მრავალი. სხვებს არ ვახსენებ, მარტო ესენი კჳარი იმის საფუძველათ, რომ ჩვენ ლაზების ძველ კულტურულათ შემძლებლობაზედ ვილაპარაკოთ.

მიუთითებ მარტოთ აწინდელ ლაზთა შვილებს. ესენი ნუ შეუშინდებიან იმ გარემოებას, რომ ისინი სჯულით მუსულმანები არიან და მათი მამა-პაპათა კულტურული მოქმედების ნიშან-წყალი კი ქრისტიანული ნაშთების და განძის გარშემო ტრიალებს, გაიცნან აწინდელმა ლაზებმა ამ განძელთა ხელოვნური და მხატვრული ცოდნა და იქიდან დააფასონ თავის წინაპართა კულტურული შემძლებლობა. კულტურის ისტორიის კარი ღია გახლავთ და იქ იკრიფება ყველა მასალები, რაც კი კულტურას შეეხება და მის აღორძინება-განვითარებას.

იგი ვისიც უნდა იყოს, გინდ ქრისტიანის, გინდ მუსულმანთა და თუნდა ჩინელთა, საქმე და საგანი ხელოვნურათ და მხატვრულათ ნაკეთების ისტორიის მასალები გახლავთ საჭირო და მათი ანუხსვა. ამიტომ ლაზთა შვილებს მიუთითებთ კიდევ თავიანთ ძველს წინაპართა ცხოვრების ცნობებზედ და ვურჩევთ, რომ მათ აუცილებლათ უნდა გაიცნონ თავიანთ წინაპართა კულტურულათ მომზადების ისტორია.

თუ ლაზები ამას არ გაიცნობენ და თავის ისტორიას არ შეისწავლიან, მაშინ ისინი ველურის მდგომარეობიდან ვერ გამოვლენ და ვერც ოსმალებს დაახწევენ თავს, ვერც მათ საყვედურებს და მუნათს გადარჩებიან, რომელნიც ლაზებს ყოველთვის ასე აყვედრიან ამუნათებენ: „ლაზები ოსმალებმა დაგაწინაურეთ, ჩვენ დაგიხსენით

ქართველების მონობიდან, ჩვენ დაგაყენეთ თქვენ განვითარების გზაზედ, ჩვენ აგიხილეთ თქვენ თვალები და მოგეცით ნათელი ცხოვრება და შეგნება ყველა სახელოსნო საქმეთა წარმატებაში. ამას გარდა ჩვენ მოგეცით ისლამის წმინდა სჯული, უქვენ თქვენი ანბანი არ გქონდათ და ანბანიც ჩვენ მოგეცით, ერთი სიტყვით ველური ხალხი ჩვენ რიგიან და შეგნებულ ხალხათ გაქციეთ“.

ლაზები თუ საქართველოს ისტორიას დაუახლოვდებიან და ნამეტურ შეისწავლიან ლაზისტანის ერის კულტურულ ცხოვრების ისტორიას, მაშინ მათ შეეძლებათ, რომ ოსმალებს სძთანადო პასუხი გასცენ.

თქვენ, ოსმალებს, რა ცოდნა და კულტურა გქონდათ, თვით უკულტუროებს ჩვენთვის აბა რა კულტურა და ცოდნა უნდა მოგეცათ, სრულიად აზაფერი. ჩვენ თქვენგან არამც თუ შეისწავლეთ სხვა და სხვა ცოდნანი, არამედ ჩვენ თქვენს ხელში ყოფნით მოვისპენით და გავქრით ჩვენის კულტურულის შემძლებლობით თვით ჩვენის ისტორიის ფურცლებზედ, ჩვენ ისე დაგვინდით თქვენს ხელში, რის საშუალებითაც უკანასკნელს ხანაში ჩვენ დაგვარგეთ ყველაფერი ჩვენის ძველის კულტურის და ამის გამო ჩვენ ველურ ხალხათ ვიქეცით, გაენადირდით, ამიტომაც ოსმალებმა ჩვენზედ ლაპარაკს თავი უნდა გაანებოთ.

საქართველოს ისტორიის შესწავლა და ნამეტურ ლაზების კულტურულ ცხოვრების ცნობებიც თვით ლაზებსაც აამეტყველებს და პირში ენას მისცემს. ასათი წარმატებით და დაწინაურებით ლაზები სრულიად გამოიცივლებიან და ეს რომ მოხდება უსათუოდ, ამასაც მოვიყვანთ აქ. ეს საბუთები მისცეჴენ ოსმალებს პასუხს. მხოლოდ ლაზებმა კი თვალები უნდა გაახილონ და იცოდნენ ის გარემოება, რომ რაც ისინი იყვნენ იმ დროს, როცა ლაზისტანი თავისუფალი იყო და როცა ლაზებიც ქართულს განათლებას და კულტურას იღებდნენ, მის მერე, როცა ლაზები ოსმალთა ხელში გადავიდნენ, მერე იგინი სულ გადასხვაფერდნენ და გაველურდნენ. დღეს კი ისინი სულ სხვები არიან. ამიტომაც ისინი გადასხვაფერდნენ.

დღეს ლაზები ისინი აღარ არიან და აღარც ის კულტურა აქვთ, რაც იმათ ოდესმე, ანუ თავიანთ თავისუფლების დროს ქონდათ. ახლა ამის დასამტკიცებელ საბუთებსაც სულ თითო-თითოს მოვთვლით, რომ ტყუილი არავის არ ეგონოს. ლაზების წინა დროების ისტორიიდან, ანუ 1630 წლებამდის, რაც იყვნენ ლაზები და რა ცოდნაც მათ ჰქონდათ.

ლაზებში მეთორმეტე საუკუნიდამ სჩანს. რომ ქართული წერაკითხვა ყველა ლაზმა იცოდა, როგორც კაცებმა, ისე ქალებმა. ესენი ქართული ასოებით სწერდნენ ლაზურ სიტყვებს. ამის ცოდნა ლაზისტანში შენახული იქენა მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდისაც, რის წიგნის საბუთი გახლავთ ლაზელ ბეგის შაინოღლის ოჯახი, სადაც ქართული კითხვა ყველამ იცოდა ამ ოჯახის წევრთა შორის.

ლაზებში არ იყო არც ერთი სოფელი, რომ იქ ეკლესია არა ყოფილიყოს. ვახუშტის თქმით, ზოგ სოფელში ორი ეკლესიაც იყო, წირვა-ლოცვა ლაზებში სრულდებოდა ქართულად, რადგანაც ლაზებს საეკლესიო ენათ ქართული ენა მიაჩნდათ. ქადაგება კი მღვდლებმა ლაზურათ იცოდნენ. ზოგს ლოცვებსაც ქართულად ამბობდნენ.

ყველა ეკლესიის გვერდით ჰქონდათ სამრევლო სკოლები, სადაც სწავლა სწარმოებდა ლაზურს ენაზედ, სამართო წერილს კი ასწავლიდნენ ქართულს ენაზედ, რადგანაც ქართული ენა ლაზებისთვის სამართო ენა გახლდათ, ანუ საეკლესიო.

საეკლესიო ნივთებს და ხატებს აკეთებდნენ შიგვე ლაზისტანში თვით ლაზები ამის ხელობა მათ ისწავლეს ქრისტეს სჯულის მიღების შემდეგ, ანუ ანდრია მოციქულის დარიგებით, ზოგიც ბიზანტიიდან და ზოგიც მესხეთიდან და ქართლ-იმერეთიდან.

სამღვდელო და სამღვდელოთავარო და ბერების შესამოსლებს ლაზისტანშივე აკეთებდნენ და ჰკერავდნენ ლაზელი ქალები. შესამოსლების მოქარგვა და მორთვაც მათ იცოდნენ. ამის ცნობის დამაკმაყოფილებელია თვით უძველეს დროის შესამოსლებზედ ოქროვერცხლის ქსოვილებით მოქსოვილებიც.

ლაზებში მეურნეობა და პურის თესვა იცოდნენ, სთესდნენ ქერს, ჭვავს და ლომსაც. სიმინდის თესვა ლაზისტანში შემოვიდა მეჩვიდმეტე საუკუნიდან. სიმინდი აქ შეიოიტანეს პირველად რომის მისიონერებმა იტალიიდან. ამას ასაბუთებს ის ცნობებიც, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნეზედ წინეთ სიმინდის ხსენება ლაზისტანში და თვით იმერეთში, ხსენებაც კი არა ყოფილა.

ლაზები მევენახობასაც კი მისდევდნენ და მრავლათ აშენებდნენ ვაჭს. ღვინის მოსავალი იმდენი იყო, რომ ბიზანტიაში და სლავიანთა ტომებში გაჰქონდათ გასასყიდათ.

საქონლის, ესე იგი ოთხ ფეხის გამრავლებაც ლაზებმა კარგათ იცოდნენ და მრავლათ აშენებდნენ მწველელ საქონელს: ძროხას, ცხვარს, თხას და სხვა და სხვა ასეთებს. კარგათ იცოდნენ აგრეთვე

გარეული ნადირის მოშინაურებაც, რომელსაც ხელს უწყობდა ლაზისტანის ადგილ მდებარეობაც.

ფრინველის მოვლა-მოშენებაშიაც მარდნი იყვნენ და თვით ქათმის მოშენებაც ისე კარგათ იცოდნენ, რომ ქათმის კვერცხებიც კი ისე ბევრი ქონდათ, რომ ბიზანტიაშიც გაჰქონდათ და იქ კაი ფასებში ჰყიდნენ.

ლაზებმა იცოდნენ აგრეთვე წისკვილების ქვების თლა და კეთება. მეჩვიდმეტე საუკუნეში ლაზისტანში პურის საცხოვრებელი თონეები და კეცები სცოდნიათ. იცოდნენ კარგათ მეზღვურობა, ნავეების მართვა და წყლებზე მგზავრობა. ამას ბარონ უსლარიც მოგვითხრობს. ჩინებულათ იცოდნენ მეთევზეობა, თევზის ქერა, ბადეების ქსოვა და სხვაც ბევრი ასეთები.

მატყლის შექმნასაც და ბამბის მოყვანასაც მრავლად მისდევდნენ, რომელიც ლაზებს ზოგი რომაელთაგან ჰქონდათ შესწავლილი და ზოგიც ბიზანტიელთაგან.

ლაზებში იყვნენ მრავლათ ისეთი ხელოსნებიც, რომელნიც აკეთებდნენ სპილენძის ქვაბებს, კოკებს, ლიტრებს და მრავალ ასეთ ჭურჭლეულსაც.

იყვნენ ისეთი მეჭურჭლენიც, რომელნიც აკეთებდნენ თიხის ლიტრებს, კოკებს, დოკებს, თონეებს, ქვევრებს და ბევრსაც სხვა ასეთებს და ნამეტურ ჭურჭელს.

იყვნენ მეფუტკრენიც, რომელნიც ფუტკრის მოვლა-მოშენებას დიდის ხალისით მისდევდნენ და თაფლიც გამოჰყვანდათ მრავლათ. ამაზედ ზემოთ ნახეთ.

იყვნენ ლაზებში ფეიქრებიც, როგორც მამაკაცი ისე დედაკაცი. ესენი ქსოვდნენ და აკეთებდნენ ლაზისტანის ერისთავის ყველაფერს ნართეულეებას. ასე რომ უცხო ტომთაგან დართული ნართი არ ესაჭიროებოდათ.

ლაზებში ქებულ იყვნენ ყველა სახმარებელ იარაღების მკეთებლები. სახელოსნო იარაღსაც ესენი აკეთებდნენ, მაგალითად დურგლის იარაღს, მკედლის, კალატოზის და სხვა ასეთების.

იყვნენ ხელოსნები მრავლათ დურგალ-კალატოზნი, ხუროები და სხვანიც იმდენი, რომ ესენი საშუშაოთ გადმოდიოდნენ ქართლში და კახეთში, მესხეთ-ჯავახეთში და იმერეთშიაც რომ ყოველთვის სავსე იყო ასეთის ხელოსნებით.

იყვნენ ლაზებში ოქრომკედლებიც, რომელთაც გამოჰყვანდათ ყველანაირი ოქროსი და ვერცხლის სხვა და სხვა ძვირფასეული ნივ-

თები. ყველა ამ ნივთების ოქროს და ვერცხლის შონაც თვით უკვე ლაზისტანში იყო, რადგანაც ამის მადნებიც შიგ ლაზისტანშია და ამის ოსტატობის დაზგების ზოგი რომაელთაგან ჰქონდათ შესწავლილი და ზოგიც ბიზანტიელთაგან.

ლაზებში იყვნენ ისეთი ხელოსნებიც, რომელთაც იცოდნენ კარგათ ამოჭრა და გამოყვანა მარშპრილოს ქვებისა, მათი გახეხვა და გალიპვა.

ლაზებმა იცოდნენ აგრეთვე სხვა და სხვა ფერადი საღებავი წამლების გამოყვანა-გამოდნობა, რომელთა მადნებიც შიგვე ლაზისტანში გახლავთ, მოძებნილი რომაელების მფლობელობის დროს და მათ შემდეგ ბიზანტიელების დროსაც.

სხვა სახელოსნო და საკულტურო საქმეებთა ცოდნას ჩვენ არ მოსთვლით, რითაც ლაზების წინაპრები უხვათ და მრავლათ იყვნენ დაჯილდოვებულნი. ესენიც კმარა მის საფუძვლათ, რომ ვიცოდეთ ლაზების კულტურული სამზადისი, ვიდრე მათ ოსმალეთი დაი-მორჩილებდა.

ესლა ლაზებმა დააკვირდნენ თავიანთ. უწინდელ მდგომარეობას შეადარონ უწინდელ ლაზების კულტურული სამზადისი თავის ძველს წინაპართა ცოდნას. მე იმედი მაქვს, რომ ლაზები ნათლად დაინახვენ და დარწმუნდებიან იმაში, რომ ისინი დღეს აღარ არიან ისინი, რაც წინეთ იყვნენ. ამიტომ საჭირო არის ლაზების გამხნევება, აღორძინება და ძიება ისტორიულის ჰემმარიტების. უიმისოთ ლაზები ყოვალთვის უკან ჩამორჩენილ ხალხად იქნებიან წოდებულნი, რომელიც არ ეპატიებათ მათ, როგორც დიდი წარსული ისტორიის მქონებელ ხალხს.

ლაზების გადასახლება

ლაზების გადასახლებას დიდი ისტორია აქვს. ეს ჩვენ ზეპირი გადმოცემით ვიცით, რადგანაც ლაზებში მოხუცებულებმა ზეპირათ იცოდნენ ლაპარაკი, რომ ჩვენი ძელები ოსმალეთში ხშირათ გადაუსახლებიათო. რაც დღეს, 1894 წელს, ლაზები არიან, ადრე ამაზედ ათჯერ მეტი ყრფილან, დღეს მთელი ლაზისტენი ხალხით იქნებოდა სავსეო. მაგრამ აი, ხომ ხედავთ, რომ მთელი ლაზისტანი განახევრებული არისო, ლაზებით სავსე გახლავთ მთელი ოსმალეთიო.

ლაზების უმეტესი ნაწილი ხელოსანი და წვრილი მოვაჭრე ხალხია. ისინი ადვილათ მგზავრობენ სხვა და სხვა ქვეყნებში ხე-

ლოსნობით და ვაჭრობით სცხოვრობდნენ. ვიდრე ესენი ქრისტიანნი იყვნენ. მინამდის ამათგანი უმეტესად საქართველოში გადმოდიოდნენ და ხელოსნობდნენ. უმეტესად დერგლები და კალატოზები.

მართლაც, ძველათ უმეტესად ხალხი სხვა და სხვა ხელობას ამ ლაზებისაგან სწავლობდნენ. რაც ლაზები ისლამს დაუკავშირდნენ, მას შემდეგ მათი მისკლა-მოსვლა ქართველებთან შემცირდა, რადგანაც სასულიერო წოდებას ამია შიში ჰქონდათ და ამიტომ აქეთ აღარ უშვებდნენ, რომ მისკლა-მოსვლით და სახელოსნო საქმეთა დამოკიდებულების წყალობით მათ ძველი სახელის აღარა გახსენებოდათ-რა.

ამიტომ ზემოხსენებულ კუთხეთა მაგიერ ლაზებს დარიგება მიეცათ, რომ მათ სახელოსნო საქმეებისათვის ოსმალეთის ქვეყნებისაკენ ევლოთ, სადაც იგინი უფრო მგტ ხელფასს აიღებდნენ. ლაზებმაც დაიწყეს ამიტომ იქით მოგზაურობა და მართლაც უშიშრად იწყეს საქმეების შოვნა და მუშაობა. პირველ დროებაში ამათ უმთავრეს ბინათ შავი ზღვის ნაპირა ქალაქები და დაბები იყო, მეორე უმთავრესათ ტრაპიზონში გაიმართეს სადგური ჰანა. საქმე ისე მოქმედო, რომ ამ ორასი წლის წინათ 1700 წ. ტრაპიზონში ლაზთა ხელოსნობის იყო რამდენიმე ათასი სული, რომელიც იქიდან მარჯვედ ემგზავრებოდნენ მაელს ოსმალის იმპერიის ქალაქებში და იქ ესენი ხშირად დიდ საქმეებსაც შოულობდნენ.

ასეთის საქმიანობის წყალობით ლაზები თურქე ლაზისტანს ხშირად სცილდებოდნენ და საქართველოს სანაცვალოდ ოსმალეთის ქალაქებში სახლდებოდნენ. 1770 წლებს. თვით კოსტანტინეპოლიც კი სავსე ყოფილა ლაზელი დურგლეგით, კალატოზებირ, ხუროებით, მჭედლებით და სხვა ხელოსნებით. სამწუხაროთ, ძველადგანვე ლაზების ეს სახელოსნო ცოდნა და საქმიანობა გახდა მათ ვადასახლების უმთავრეს მიზეზათ და ესენი ამიტომ თავიანთ ქვეყანას ერთობ ადვილათაც ეკარგებოდნენ. ეს დაკარგვა ხშირათ მათის ნებითაც ხდებოდა. თავის ქვეყნიდამ შორს წასული ხშირად შინ აღარ ბრუნდებოდა და იქ ის ირთავდა თათრის ქალს, სადაც მერე მას გადაგვარებაც ელედა. ასე და ამგვარათ, ლაზისტანს დიდი რიცხვი აქვს მოშორებული და დაკარგული თავის ასპარეზიდამ.

ასეთ მოცილებულთ გარდა ლაზების რაღაც ჯავრი ჰქონდა ოსმალის მთავრობას, ამიტომ აქედამ ხშირათ მათ მტრობითაც ჰყრიდა და ასახლებდა ოსმალის ქვეყნებში. ჩვენში ბევრს ახსოვთ, რომ ლაზები ძალიან ხშირათ ძალითაც აუყრიათ და ოსმალეთში გადაუ-

სახლებიათ. ხშირად უმიზეხოთაც ჰყრიდნენ მათ აყრის მიზეხათ ერთი უბრალო დანაშაულობაც კმაროდა თურმე. გარდა ამისა ასახლებდნენ მიტრმ, რადგანაც შარს უგონებდნენ სჯულის გამო. ხშირად შარის მიზეხათ ლაზების სიკარგეც ხდებოდა. რაც ლაზების გადასახლება დაწყობლა, მის შემდეგ გასული იქმნება ორასი წელიწადი. ლაზებს სჯულის გამო ისინი შარს უშვებოდნენ, რადგანაც ექენი წინათვე კარგი წმინდა თათრები იყვნენ. ამათი დანაშაულობა ამათი სიკარგე იყო, რომელიც ოსმალებს ძლიერ შურდათ.

ორასი წელიწადი ჩვენ 1700 წლიდან უნდა ვიგულისხმოთ. აქ ნათქვამ სიკარგეში იგულისხმება ბევრი უპირატესი მხარეები და მასთან მათი სილამაზე.

ლაზების რიცხვი ლაზისტანში ძრიალ შემცირდა. დღეს მთელ ლაზისტანში ამათი რიცხვი 200.000 შეადგენს. ოსმალეთში კი ამათი რიცხვი გაპნეული უნდა იყოს რამდენიმე ათასი. ამას ასაბუთებს ლაზისტანში დარჩენილი ნასოფლარების, ნასაყდრების და მრავალი სხვა ასეთების დიდი რიცხვი. ბევრი რამ ცხადათ მოწმობენ მათ რიცხვის სიმრავლეს. მარტოთ გემების, ნაგების და ასეთების კეთების გამო, ესენი თავიანთ ქვეყნიდამ ათასობით არიან დაკარგულნი, ნამეტურ ნაოსნობის ცოდნით. აქამდისაც კი მთელი შავი ზღვის ნაპირები და ამასთან ოსმალეთში სხვა ზღვებიც საესე იყო ლაზელი ნაოსნობით. ყველა ესეთი ენერგიული მხარეები კი მათ დიდის რიცხვის სიმრავლეს აცილებდა და აშორებდა. ამიტომაც უნდა ითქვას, რომ ლაზების ყოველნაირი ენერგიული ხელოსნობა, ვაჭრობა, სილამაზე და ან სხვა რამ ასეთი ღირსება მათ ტომის მომსპობ იარაღათ ითვლებოდა.

ასე და ამ გვარათ, ლაზების რიცხვი ოსმალეთში რომ დიდის რიცხვის უნდა იყოს, ამას ფიქრი არ უნდა. ამავე გარეშობას ასაბუთებს ის ცნობებიც, რაც 1907 წ. ფრანგული გაზეთებიდგან გადაბეჭდილი იყო რუსულ გაზეთებში. იქიდან ქართულ გაზეთებშიაც დაიბეჭდა ეს ცნობა. მასთან ადგილობრივ რუსულ გაზეთებშიაც, რომ ოსმალს იმპერიაში ლაზების რიცხვი შესდგება 700.000 მცხოვრები. ამ რიცხვის განცხადებამ ბევრი ქართველი დააფიქრა. ზოგს ტყუილი ეგონა, ზოგს ვინ იცის რა არა, მაგრამ ყოველივე ექვი უსაფუძვლო გამოდგა, რადგანაც ეს რიცხვი ლაზების ამოღებული ყოფილა თვით ოსმალს სახელმწიფო სტატისტიკურის აღწერილამ და ამიტომ ეს ჩვენთვის არც საკვირველი უნდა იყოს, რომ ოსმალეთში ლაზების რიცხვი შვიდასი ათასისგან შესდგება.

ფრანგულ გაზეთებს, საერთოდ, უანგარიშნიათ და ლაზისტანის მცხოვრებ ლაზების რიცხვი შეუერთებით, გადასახლებულ ლაზთა რიცხვი და მიუღიათ შეიდასი ათასი.

ასე ყოფილა გამოანგარიშებული:

ორასი ათასი რუსეთის ლაზისტანის საზღვრებიდამ ტრაპიზონამდე: ასე ათასი ტრაპიზონის ვილაიეთის და სხვა ადგილებში და ოთხასი ათასიც მთელს ოსმალს იმპერიაში.

ასე-და ამგვარათ ჯამი მათ შეუერთებით და შეიდასი ათასი მიუღიათ.

აქედამ სამასი ათასი ლაზი თავის სამშობლოში ყოფილა და ოთხასი ათასი კი მთელს ოსმალეთის იმპერიაში.

1909 წ. ლაზისტანიდან საქართველოში მოვიდნენ ოსმალს ლაზ-მუსულმანები საშედრო ბეითალ ექიმები. ჩვენ გავეცანიით მათ, რომლებმაც ჩვენგნით იყიდეს ლაზების შესახებ ფრანგული წიგნები. ისინი თავიანთ ქვეყნის ისტორიით დიდათ დაინტერესებული იყვნენ. მათ გადმოგვცეს, რომ ჩვენი ქვეყნის შესახებ ოსმალურს ენაზედ არაფერი წიგნები არ მოიპოვებო. მათვე სთქვეს, რომ მთელს ოსმალეთში ლაზების რიცხვი 6—7 ასი ათასი არისო, რომლებმაც თითქოს სრულიად დაადასტურეს ფრანგული გაზეთების ცნობები.

ლაზების გადასახლების და მათი შემცირების გამო აქ უნდა მოვიყვანო შემდეგი ცნობები ივ. ხელაშვილის ისტორიის მოწმობით: მთელი სამცხე-საათაბაგო ლაზისტანით, როცა ოსმალეთს დაუქვრია, მაშინ ამ ადგილებში ყოფილა სულ 2.600 სოფელი. აქედამ 1.800 სოფელი ყოფილა ლაზისტანში. ხალხი კი ყველა ამ სოფლებში ყოფილა 6 მილიონი ქართველი. აქედან უნდა გამოირიცხოს ლაზისტანის სოფლების რიცხვი 1.800 სოფელი და 2 მილიონი ხალხი. მთელი ეს ადგილები 24 მაზრათ ყოფილა დაყოფილი. სამცხე და ლაზისტანი ამ რიცხვით ჩაბარდა ოსმალეთის სახელმწიფოს 1627 წ. მაშინ ლაზისტანში ერთი მილიონი და შვიდი ათასი სული ყოფილა, 1.800 სოფელი და 3 მაზრა. დღეს კი ეს რიცხვი დიდათ შემცირებულია.

67/1025

ფანსი 50 კაპ.